

પ્રકાશક :

શ્રી
અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ
મુ અ ૬

મુદ્રક :

શ્રી બહાદુરસિંહજી પ્રી. પ્રેસ
પાલીતાણા (સોગણ)

પ્રથમાવૃત્તિ વિ. મં. ૧૯૬૫

દ્વિતીયાવૃત્તિ વિ મં. ૧૯૬૪

તૃતીયાવૃત્તિ વિ મં. ૨૦૨૧

પ્રાપ્તિસ્થાન :

શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

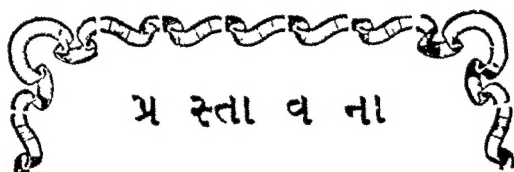
(૧) આ. ૧ મહામન,
વિજાપુર (૩ ગુજરાત)

(૨) ૫૦, રૂ. પાગલી, મંત્રે મારો
મુંબઈ ૨

છૂટે છે અને આત્મા પોતાના સ્વરૂપાભિમુખ પ્રવૃત્તિ કરે છે અધ્યાત્મજ્ઞાનથી અતર શુદ્ધિ બને છે, જે એકાન્ત વ્યવહારમ રાચીમાચીને અધ્યાત્મજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરે છે તે પણ કં છે. તેમ જે અધ્યાત્મજ્ઞાનના ઉપર ઉપરના રાગથી અધ્યાત્મ બની જઈ ઉચિત ક્રિયા અનુષ્ઠાનનો ત્યાગ કરે છે તે જીવે પણ ભૂલ કરે છે. જ્ઞાન-ક્રિયામ્યાં મોક્ષઃ જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ છે. જ્ઞાન વિનાની ક્રિયા ઈચ્છીત લાભ આપનારી નથી, અને ક્રિયા વિનાનું જ્ઞાન પણ ઈચ્છીત લાભ આપી શકતું નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેનું સેવન કરવું બેઇએ વ્યવહારમાર્ગનું સેવન કરવા યોગ્ય છે, પ્રથમથી જ કંઈ અધ્યાત્મજ્ઞાની બની જવાતું નથી શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય ગર્ભિત ઘણા ગ્રંથો બનાવ્યા છે સમાધિશતક નામનો આ ગ્રંથ પણ તેમનો બનાવેલો છે મૂળ સમાધિશતક એક સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ છે. તે ઉપરથી કેટલોક મુધારો વધારો કરી બાળજીવોને બોધ પ્રાપ્તિ અર્થે ભાષામાં રચ્યો છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય સર્વ ૧૭૪૦ ની સાલ લગભગમાં વિદ્યમાન હતા. તેઓએ બાર વર્ષ પર્થત કાશીના મકામ રહી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓશ્રી ન્યાયશાસ્ત્રમાં મહાસમર્થ વિદ્વાન હતા, એમ તેમના ગ્રંથોથી માત્રુમ પટે છે. તેમણે શત ગ્રંથોની રચના કરી છે. તેઓશ્રીને વિદ્યાર મુરત, રાદેર, ભરૂચ, નીકેર, વડોદરા, પાદરા, કાવી, ગધાર, બલાત, અમદાવાદ, પાટણ, શંખેશ્વર, મારવાડ વિગેરે દેકાને થયો હતો, એમ અનુમાનથી મિદ્ધ થાય છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય મદ્રાધુરંધર, સમર્થ જ્ઞાની હતા, એમ તેમના ગ્રંથોથી માત્રુમ પટે છે. તેમના સમયમાં અધ્યાત્મજ્ઞાની શ્રી

સંસ્કૃત ગ્રન્થો.

(૧) ગુરુતત્ત્વ નિર્ણય (૨) પ્રતિમા શતક (૩) અધ્યાત્મ પરીક્ષા. (૪) ખંડન ખાદ્ય. (૫) લાપા રહસ્ય. (૬) ઉપદેશ રહસ્ય. (૭) બત્રીશ બત્રીશી. (૮) ધર્મ પરીક્ષા. (૯) નયોપદેશ (૧૦) સમાચારી. (૧૧) વૈરાગ્ય કલ્પલતા. (૧૨) જ્ઞાન-ખિંદુ. (૧૩) ન્યાયાલોક. (૧૪) સ્યાદાદ કલ્પલતા-શાસ્ત્ર વાર્તા સમુચ્ચયની ટીકા. (૧૫) અધ્યાત્મમત દલન. (૧૬) મુક્તાશક્તિ. (૧૭) જ્ઞાનસાર. (૧૮) જૈન તર્ક પરિચય (૧૯) પોડશક ટીકા. (૨૦) ધર્મપરીક્ષા. (૨૧) માર્ગશુદ્ધિ (૨૨) મહાવીર સ્તવન (૨૩) તત્ત્વાર્થ ટીકા લાપાનુસારી (૨૪) યતિ લક્ષણ સમુચ્ચય. (૨૫) પ્રમાણ રહસ્ય. (૨૬) આત્મખ્યાતિ. (૨૭) અષ્ટકટખર્ચ. (૨૮) વિચારખિન્દુ. (૨૯) આધ્યાત્મસાર. (૩૦) ૧૦૮ ખોલ. (૩૧) ૧૦૧ ખોલ. (૩૨) અનેકાન્ત વ્યવસ્થા (વિધિ પદ્ધતિ) (૩૩) અષ્ટ સહસ્રી ટીકા. આ સિવાય બીજા પણ ગ્રન્થો છે, પણ જે હાલ મળી આવતા નથી. જેવા કે. (૧) છંદ ચૂડામણિ ટીકા. (૨) મંગળવાર (૩) વિધિવાદ. (૪) સ્યાદાદવાદ. (૫) લવાદય. (૬) જ્ઞાનાર્ણવ. (૭) માર્ગશુદ્ધિ-પૂર્વાર્ધ. (૮) મિદ્ધાન્ત તર્ક પરિષ્કાર (૯) પાતંજલ યોગ સૂત્રવૃત્તિ. (૧૦) ત્રિસત્ર્યાલોક તે પૈત્રીનો આ શમાધિશતક ગ્રંથ પણ છે. તે આત્માર્થો જીવોને આ પ્રથમ બહુ ઉપયોગી છે. આ ગ્રંથનો એકેક દોષક પણ બહુ ઉપકારકતા છે. શ્રી ઉપાધ્યાયજીની બાપાદ્વિપાણી પણ અતિ ગંભીર છે. તેમના રચેલા દોષકનો ખરો આશયતો તેઓશ્રી વા જ્ઞાની ગીતાર્થ જાણે. તો પણ તે તેમના દોષકનું વિવેચન બક્તિના વશે મારાથી કરવામાં

પ્રસ્તાવના

આનંદની અભીપ્સા સૌ સચેતન પ્રણીમાં પડેલી જ હોય છે. માત્ર અભીપ્સા જ હોય છે એટલું નહિ પણ આનંદની પ્રાપ્તિ માટે પોતાના જ્ઞાન, શક્તિ અને આવડત પ્રમાણે હર હંમેશ મંદ કે તીવ્ર પ્રયત્ન પણ કરતો જ હોય છે.

આજના ઉદાનો, ક્રિડાંગણો, ચલચિત્રગૃહો, સ્નાનાગારો વિગેરે મનોરંજનને લગતી ચીજો આનંદ મેળવવાને ખાતર જ સર્જન કરવામાં આવેલી છે.

આ કૃત્રિમ સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા આનંદનું સ્થિરીકરણ અતિઅલ્પ પ્રમાણનું હોય છે, વસ્તુતઃ એ આનંદ, આનંદ જ ન ગણાય. એ તો આનંદનો આભાસ માત્ર હોય છે.

પરોપકાર પ્રવણ મહાપુરુષોએ સ્થિર આનંદનું સ્થાન અને આનંદ પ્રાપ્તિના ઉપયોગ સુદર રીતે દેખાડેલા છે. એ ઉપાયોદ્વાર હરકોઈ મુજ આનંદ મેળવી શકે છે.

શાન્ત અને નિખાલસ મનથી વિચાર કરતાં સૌ સહેજે સમજી શકે છે કે આનંદ એ આત્મામાં જ છે !

એ કોઈ બહારનો પદાર્થ નથી કે દેખાડી શકાય !!

એ કોઈ એવી વસ્તુ નથી કે ચોક્કસ રૂપીયાના બંડો દ્વારા વેચાતી હઈ શકાય !!!

આત્માએ ઇન્દ્રિયસંયમરૂપ સમાધિને નહિ આચરવાના કારણે
આચાર્યાદિ હિત શિષ્યામણુ આપે તો એની સામે જોલે છે.

સમાધિ-ઇન્દ્રિય-પ્રણિધાનમ્ ।

શ્રી આચારાગમ્. ૬ અં ૪ ઉદ્દે. ૧૮૫ મૂળ.

અહીં સમાધિ શબ્દ ઇન્દ્રિયસંયમ અર્થમાં છે.

“આદેજ્જવક્રે કૃસલે વિયત્તે,

સ અરિહટ્ઠ માપિઝં તં સમાહિ” ॥

આદેય વચની હોય, આગમ પ્રતિપાદનમાં નિપુણ હોય,
વિચારશીલ હોય, તે જ સર્વશક્તિત જ્ઞાનાદિ ભાવસમાધિને
કહેવા માટે યોગ્યતા ધરાવે છે.

ત-જ્ઞાનાદિક ભાવસમાધિમ્ ॥

શ્રી મત્રદૃતાગ ૧૪ અં ૨૭ શ્લોક

અત્ર સમાધિ એટલે જ્ઞાનાદિ ગુણો લીધા છે

“પ્વં ન સે દ્વોદ સમાહિપત્તે,

જે પળ્લવં મિશ્નુ વિટકસેજા” ॥

એ પ્રમાણે જે સાધુ પોતાની બુદ્ધિનો કે લાભનો મત
કદે અને અન્યને ટીંગ્ણા-મદ્ભાગી માને તો તે સાધુ મોક્ષ
માર્ગ કે ધર્મધ્યાનાદિ પામી શકતો નથી.

સમાધિ-મોક્ષમાર્ગ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર્ય ધર્મધ્યાનાગ્ન્યં વા ।

શ્રી આચારાગમ ૧૪ અં ૧૮ શ્લોક

અત્ર મોક્ષમાર્ગ અને ધર્મધ્યાનના અર્થમાં સમાધિ શબ્દનો પ્રયોગ છે.

ચત્તારિ પઢિમા પણ્ણતા, ત જહા સમાહિ પઢિમા,
ઉવદ્દાણ પઢિમા, વિવેગ પઢિમા, વિડસગ્ગ પઢિમા ॥

ચાર પઢિમા-પ્રતિજ્ઞા પ્રરૂપી છે. તે આ પ્રમાણે સમાધિ પ્રતિમા, ઉપધાન પ્રતિમા, વિવેક પ્રતિમા અને વ્યુત્સર્ગ પ્રતિમા.

સમાધિઃ શ્રુતં ચારિત્રં ચ તદ્વિષયા પ્રતિજ્ઞા પ્રતિમા અભિગ્રહઃ ।

શ્રી આનાગ મુત્ર. ૪ આનક ૧ ઉ૦ ૨૫૧ મુત્ર.

અત્ર જ્ઞાન અને ચારિત્રના લાવમાં સમાધિ શબ્દ છે.

एकाग्रे च निरुद्धे च समाधिरिति चेन्न तत् ॥

એકાગ્ર અને નિરુદ્ધ ચિત્તને સમાધિ કહેતા હો તે એ શુદ્ધ નથી.

समाधिरिति एकाग्रतापृष्ठभाविनीश्चित्तस्यालक्ष्यत्वात्-

દ્વાત્રિંશિકા. ૧૧ શ્લો. ૨૧

અત્ર સમાધિ શબ્દનો એ અર્થ છે કે ચિત્તની એકાગ્રતા ધયા પછીની અવસ્થા વિશેષ.

“चित्तिगिच्छ समावर्णेण अप्पाणेण णो लदइ समाहि” ।

ધર્મના ફલના શંકાશીલતાને પામેલો આત્મા સ્વયં ચિત્ત સ્વસ્થતા રૂપ સમાધિને પામી શકતો નથી.

“સમાધિ” ચિત્તસ્વાસ્થ્યં । જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રાત્મકો
સમાધિઃ । નિર્વિણ્ણસ્યાચાર્યા સમાધિમાહુઃ-યથા મો સાધો!
મા વિપાદમવલસ્વિષ્ટાઃ । મધ્યો મવાન્, યતો મવતા સમ્યક્-
મખ્યુપગતમ્ ॥

શ્રી આચારાગ મુ. ૫ અ. ૫ ઉ ૧૬૨ મુ. ૫.

આ સ્થળે સમાધિનો અર્થ ચિત્તસ્વાસ્થ્ય-મન-પ્રકૃત્વતા
કરવામાં આવેલ છે.

સર્વાર્થત્તકાગ્રતયોઃ, સમાધિસ્તુ ધ્યોદયો ।

દ્વાત્રિંશદ્વા. ૨૪ શ્લોક. ૨૪

સર્વાર્થતાનો ક્ષય અને એકાગ્રતાનો ઉદય એને સમાધિ
કહેવાય છે.

“સર્વાર્થતાનો ક્ષય એટલે વિભિન્ન પદાર્થોમાં મનોવિચારોના
પરિણમનનું કેન્દ્રીકરણ ”

આ સ્થળે સમાધિ એટલે ભટકતા વિચારોનો અત્યંત
અભિભવ અને એકાગ્રતાની અભિવ્યક્તિ એ અર્થ કર્યો છે.

દ્વ્ય જ્ઞેણ વ દ્વ્યેણ, સમાદિ આદિયં ચ જં દ્વ્યં ।

ભાવસમાદિ ચત્ત્વિત્, દંષણનાળે તવચરિત્તે ॥

જો દ્વાપદાનિઃ ૪૫૦ હ અ. ૧ ઉત્તર નિર્વાકિત ગાથા ૩૨૭

૫ દ-૩—જે દ્વ્ય પોતે સમાધિ રૂપ દોષ જેમ દ્વ્ય વિગેરે

૨ જેમ વ દ્વ્યેણ જે દ્વ્યવદે સમાધિ થાય જેમ ત્રિદ્વ્યા વિગેરે.

૩ આહિચ ચ જં દઢ્વં—જે દ્રવ્યના આરોગવાથી સમતા સમાધિ થાય.

આ ત્રણ દ્રવ્ય સમાધિ છે અને દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર અને તપ એ ચારમાંથી કોઈને પરસ્પર વાધો ન પડે તે પૂર્વકની આરાધના તે ભાવ સમાધિ.

વહુગુણવિગળ્પારં, કુજ્ઞા અત્તસમાદિષ્ણ ।

જેણડળે જો વિસજ્જેજ્ઞા, તેણ તં તં સમાયરે ॥

શ્રી મુત્તકૃતાગ મુત્ર ૦ ૩ અ ૦ ૩ ઉ ૦ ૧૯ ગા ૦

આત્મ શાંતિ અર્થે બહુ ગુણકારી દેખાન્તો અને મધ્યસ્થ વચનો બોલવા જેથી અન્ય દર્શનીયોને વિરોધનું કારણ ન બને. તેથી તે તે અવિરોધિ વચન અને આચારોનું પરિપાલન કરવું.

“સમાધિઃ” ચિત્તસ્વાસ્થ્યમ્—

આ પ્રકરણમાં ‘ચિત્ત શાંતિ’ અર્થમાં સમાધિ શબ્દ વપરાયો છે.

સમાધિનિષ્ઠા તુ પરા, તદાડસજ્જવિવર્જિતા ।

સાત્મીકૃત-પ્રવૃત્તિઃ, તદુત્તીર્ણાડસયેતિ ચ ॥

યોગદર્શનમુ ૦ સ્ત્રો ૦ ૧૭૬

સમાધિ નામના યોગાંગથી યુક્ત, આત્મંગ દોષરહિત, આત્મીયતા ભાવની પ્રવૃત્તિ વાળી અને જેમાં આશય-આકાંક્ષા ન રહ્યા હોય અર્થાત્ નિરાશી ભાવવાળી પણ નામની આત્મની દિષ્ટિ છે.

“ સમાધિ: ” ધ્યાનવિશેષફલમ્-

આ પ્રસંગમાં સમાધિ શબ્દનો અર્થ ધ્યાનનું કૃત્તે સમાધિ એ રીતે કૃત્તે છે.

તદેવાર્થમાત્રનિર્માસં સ્વરૂપશૂન્યમિવ સમાધિ: ।

શ્રી પાતંજલ યોગદર્શન તૃતીયપાદ સૂત્ર ૩

તેજ (ધ્યાન કાળમાં જુદા જુદા હોય એમાંનો કોઈ એક) અર્થ માત્રનો નિર્માસ (એકાગ્રતા પૂર્વકની તદ્દીનતા) તે સમાધિ કહેવાય. સ્વરૂપ શૂન્યની જેમ (આ સમાધિમાં ધ્યાતા ધ્યાન ધ્યેય એમ વિભાગ હોતા નથી. ત્રણેનું એકીકરણ થઈ જાય છે) હોય છે.

ન તુ ધ્યાતૃ-ધ્યાન-ધ્યેયાદિ વિભાગં મૃક્ષાતિ તદા સમાધિ-
મચ્યતે ।

મહર્ષિ શ્રી પતંજલિ ઋષિજીએ ધ્યાતા-ધ્યેય-ધ્યાન એ ત્રણે વિભાગો જેમાં ન હોય, માત્ર ત્રણેની સમતુલા એકમેકતા વાળું ચિત્ત તે સમાધિ કહેવાય, એ પ્રમાણે સમાધિ શબ્દની વ્યાખ્યા કરી છે અને સમાધિને યોગનું આક્રમ્બ અંગ બતાવ્યું છે. પરમપ્રજ્ઞા યાત્રિની મહત્તરાસૂત્ર શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહા-રાનંદજી અને પૃ ૦ પૃ ૦ ઉપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી મહા-રાનંદજી પણ સમાધિને યોગના આક્રમ્બ અંગ તરીકે સ્વીકાર કરેલ છે પરંતુ કલિકાલ મર્વંસ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહા-રાજશ્રીજી યોગશાસ્ત્રમાં માત્ર અંગો ત્રીણા છે પણ સમાધિ નામના આક્રમ્બ અંગનો ધ્યાન નામના યોગના સાતમા અંગમાં

સમાવેશ કરી દીધો છે. શુકલધ્યાનના છેલ્લા પાયામાં સમાધિ આવી જાય છે. શુકલધ્યાન અને સમાધિનું એકીકરણ કરવાથી સમાધિ અંગ એમણે ન વર્ણવ્યું. એ આપેક્ષિક સત્ય છે.

આ રીતે સમાધિ શબ્દનો વિવેચનાત્મક અર્થ અત્ર રજૂ કર્યો છે. હજી ઘણા સ્થળે એ શબ્દ પ્રયોગ થયેલો છે. પણ મોટે ભાગે અત્ર વર્ણવેલા અર્થોમાં એ અર્થોને સમાવેશ થઈ જતો હશે, કદાચ કેાઈ ઠેકાણે ભુલ અર્થ પણ થતા હોય.

પ્રાર્થનાને રજૂ કરતા શ્રી જયવીરરાય સૂત્રમા તેા એક બાબુ નિયાણુ કરવાની ના પાડી. છતા બીજી બાબુ હિતકરદષ્ટિ રાખી કલ્યાણકર નિયાણાની રજૂવાત કરી છે. નમસ્કાર કરવાના કૂળ તરીકે એ નિયાણુમાં સમાધિ મરણની પણ યચના નમ્ર રીતે કરી છે

દુઃખખર્ષઓ કમ્મખર્ષઓ, સમાદિમરણં ચ વોદિલામો અ ।
સંપજ્જડ મદ્દ એઅ તુદ્દ નાહ ! પળામકરણેણ ॥

શ્રી જયવીરરાય સૂત્ર ૦ ગાથા ૪

આ ઉપરથી એટલું જાણી શકાય છે કે સમાધિ શબ્દ આપણા ત્યાં કેવો રૂઢ છે

વિશેષ જ્ઞાન-સમજણની અલ્પતા વાળા મનુષ્યો સમાધિ એટલે શ્વાસોશ્વાસ બંધ કરી ધ્યાનમુદ્રાએ બેસી જાય કે જમીનમા દટાઈ જાય એને કહે છે, પણ એ વાસ્તવિક સમાધિ ન ગણાય

ઉપર કહેલા અર્થોથી એ ક્લિતાર્થ થાય છે કે સમાધિ

યોગનિષ્ઠ આઠ શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી

વંદન હો! વિરલયોગી-દિવ્ય વિમૂર્તિને

શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

નિ....વે....દ... ન

પ્રસ્તુત મંડળની સ્થાપના માણસામાં વિ. સં. ૧૯૬૫ માં સ્વ. પૂ. આ. મ. શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરિજીએ કરી હતી. તેઓશ્રી મહાનયોગી, પ્રણરવક્તા, અને શીઘ્રકવિ હતા. તેમનું અખિલ સંયમી જીવન દોષલોગ્ય, વિઠ્ઠલોગ્ય અને રચનાત્મક સાહિત્ય સર્જક તરીકે સુવિખ્યાત છે. ત્યાગી અવસ્થામાં એકસો પંદર ઉપરાત ઝંઘો તેમણે લખ્યા છે. લગભગ પંદર વર્ષ પહેલાં પૂ. આ. મ. શ્રી કીર્તિસાગરજી મુળધર્મમાં ચાતુર્માસ હતા, ત્યારે લગભગ ચાલીશ હજારનું ભંડોલ તેમની નિશ્ચામાં થયું હતું. અત્યાર સુધી સંસ્થા તરફથી સ્વ. પૂ. આ. શ્રી બુદ્ધિસાગર-સૂરિજીના લગભગ તમામ ઝંઘો છપાઈ ગયા છે. કર્મયોગ તથા આનંદધનપદ સંબંધ જેવા મહાન ઝંઘોની લગભગ ત્રણ આવૃત્તિઓ બહાર પાડવામાં આવી છે. તાલેતરમાં એમના હસ્તાક્ષરમાં જ લખેલી 'મહાવીરગીતા' લગભગ ત્રણ હજાર

ચિદાનંદજી તથા પૂ. ઉ. શ્રી યશોવિજયજી વિગેરેનાં અનેક પદો ઉતાર્યા છે. આ ગ્રંથ ઘણો જ ઉપયોગી અને અલભ્ય હોવાથી પ્રસ્તુત ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ સંસ્થા તરફથી પ્રકટ કરવામાં આવેલ છે. યોગ માર્ગના અભ્યાસીઓને પ્રસ્તુત ગ્રંથ વાચવા લાયક, મનન કરવા લાયક અને નિદિધ્યાસન કરવા લાયક શ્રેષ્ઠ પુસ્તક છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રસ્તાવના પૂ. ઉ. મ. શ્રી કૈલાસસાગરજીના વિદ્વાન શિષ્યરત્ન પૂ. ક્ષમાસાગરજીએ લખી છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દષ્ટિદોષથી કે મુદ્રણદોષથી જે કંઈ અશુદ્ધિ રહી જવા પામી હોય તે માટે ક્ષમા યાચી વિરમીએ છીએ.

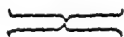
મુંબઈ, વિ. સં. ૨૦૨૧
ચૈત્ર સુદી ૧૫, ગુરવાર

હીરાલાલ જી. શાહ
જયન્તીલાલ લ. દલાલ
પોપટલાલ મ. પાદરાકર
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ

॥ ॐ अर्ह नमः ॥

समाधिशतकम्

येनाऽऽत्माऽबुध्यतात्मैव, परत्वेनैव चापरम् ।

अद्ययाऽनन्तबोधाय तस्मै, सिद्धात्मने नमः ॥ १ ॥

ભાવાર્થ—સકલ કર્મથી ગહિત મુક્ત એવા સિદ્ધ ભગ-
વાનને નમસ્કાર થાઓ, જે સિદ્ધભગવતે આત્માને આત્મ રૂપે
જાણ્યો તેમજ જેણે શરીર, મન, વાણી, આદિ પુલ્કલ ભાવને
પરરૂપે જાણ્યો, આત્માથી અન્ય સર્વ અચેતન છે, એમ જાણી
જેઓ તેનાથી વિરામ પામ્યા, એવા સિદ્ધ ભગવાન અનંત
અવિનશ્વર, જ્ઞાનગય, સદાકાલ વર્તે છે, તેમને નમસ્કાર થાઓ.
કૃત્યજ્ઞાન કહેવાળી અનંત દર્શન, અનંત સુખનું ગ્રહણ ધાય
છે. કારણ કે તે જ્ઞાનની સાથે દર્શન. સુખનો અવિનાશાવ છે.
(નિત્ય સંબંધ છે.)

જાત્ર સ્વયે જ્ઞાતા થયો કે. ઈદ દેવ પંચ પરમેષ્ઠિરૂપ છે.
છતાં સિદ્ધને કેમ નમસ્કાર કર્યો તેના સમાધાનમાં સમજવું
કે-જ્યાખ્યાતા અને પ્રોતાને સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા
રે, માટે સિદ્ધને નમસ્કાર કર્યો છે વળી સિદ્ધ શબ્દથી જ
અરિહંત આદિનું ગ્રહણ ધાય છે. કારણ કે તેમને પણ ન્યા-
યેસાચે દેરાળી સિદ્ધપણું છે

અત્ર પૂર્વાર્ધથી મોક્ષોપાય કહ્યો, અને ઉત્તરાર્ધથી મોક્ષ સ્વરૂપ કહ્યું છે—

જયન્તિ યસ્યાઽવદતોઽપિ ભારતી,
વિભૂતયસ્તીર્થકૃતોઽપ્યનીહતુઃ ।
શિવાય ધાત્રે સુગતાય વિષ્ણવે;
જિનાય તસ્મૈ સકલાત્મને નમઃ ॥ ૨ ॥

ભાવાર્થ—પૂર્વોક્ત સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ-અર્થે ઉપદેશ કરતાં સકલ ઇષ્ટ દેવતાની સ્તુતિ કરે છે જે ભગવાનની ભારતી રૂપ વાણી વિભૂતિ કોઈ પણ આત્માને બાધ ન કરતી છતી વિજયી વર્તે છે. તે ભારતીની વિભૂતિયો કેવી છે તે કહે છે. અવદતોઽપિ એ વિશેષણ દિગમ્બર આમ્નાયનુ છે, કેમ કે દિગમ્બર મતમાં ભગવાનની દિવ્ય ધ્વનિ અનક્ષર રૂપ છે. શ્વેતામ્બર મતમાં ભગવાન અક્ષર રૂપ વાણીથી મુખ દ્વારા ઉપદેશ આપે છે. ભગવાન અક્ષરરૂપથી ઉપદેશ આપે છે તેનો નિર્ણય સિદ્ધાંત ગ્રંથોથી જોઈ લેવો.

અવદતોઽપિ એ વિશેષણ સહિત વિભૂતિયો બાણવી, અથવા ઠઠ-સમાસ કરતા, વાણી તથા છત્ર, ચામર, પ્રાતિહાર્યાદિક વિભૂતિ એમ જેનો સમાવેશ ગ્રંથી શકાય. નિરીહ એવા ભગવાંત છતાં જેની એવી વિભૂતિ છે. ઇચ્છા મોહનીય કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રભુએ મોહનીય કર્મનો નાશ કર્યો છે, તેથી ઇચ્છા નિરૂપિત છે, અર્થાત્ તેથી કરવાની ઇચ્છા સહિત એવા તીર્થ'કર છે એટલે કે મંમાર મમુદ્રથી તરવાના તીર્થ જેવું આગમ (તીર્થ) કરનાર છે

શિવાય—પરમ કલ્યાણ સ્વરૂપ છે તેમને, ધાત્રે એટલે સકલ લોકને। ઉદ્ધાર કરનાર એવા તેમને, સુગતાય એટલે સમ્યક્ અનંત ચતુષ્પત્તિને પ્રાપ્ત થાય છે, એવા તેમને જિનાય એટલે રાગ-દ્વેષ જિત્યા છે એવા તેમને, વિષ્ણુવે એટલે સર્વ લોકાલોકના કેવળજ્ઞાન વડે વ્યાપક બને છે એવા તેમને, સકલ નિર્મલ આત્માઓને નમસ્કાર થાઓ.

આ સ્થળે શિવાય, ધાત્રે, સુગતાય, વિષ્ણુવે એ પદથી એમ સૂચવ્યું કે પૂર્વોક્ત વ્યુત્પત્તિ ઠારા સિદ્ધ એવા જિન તે જ શિવ છે. (મહાદેવ) તે જ સુગત છે. તે જ કેવલજ્ઞાનથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જાણે છે માટે વિષ્ણુ છે. અને તે જ પોતાના ગુણોને આવિર્ભાવપણે કરવાથી બ્રહ્મા (વિધાતા) જાણવા શિવ એટલે મહાદેવ (પરમ નિર્મલ આત્મા જેનો છે તે મહાદેવ જાણવા.) કહ્યું છે કે—

શ્લોક:—

રાગદ્વેષો માત્રમદ્વૈ, હૃજિતો ચેન નિર્જિતો ।

મહાદેવ તુ તમન્યે, શેષા ચૈ નામધારકા ॥ ૧ ॥

અર્થ—દુર્જય રાગ-દ્વેષ રૂપ બે મહામલ છે. તે બેને જેણે જિત્યા તે મહાદેવ જાણવા. બાકીના નામધારક મહાદેવ જાણવા.

ધાત્રે એ પદના કથનથી સમજવાનું કે—જે અજ્ઞાની લોકો દુનિયાના બનાવનાર બ્રહ્મા કહે છે તે બ્રહ્માનું અત્રે ગ્રહણ કર્યું નથી. સુગતાય એ પદના કથનથી જિન તે જ સુગત છે પણ અન્ય ક્ષણિકવાદીઓ જેને સુગત માને છે તે સુગત નહીં. વિષ્ણુ એ પદથી સમજવું કે—જિનેશ્વર જ કેવલજ્ઞાનથી વિષ્ણુ

જાણવા, પણ જે દુનિયામાં અવતાર ધારણ કરે છે તે વિષય કે જે રાગ-દ્વેષ સહિત છે, તેનું અત્રે ગ્રહણ કરવું નહીં. કારણ કે રાગ-દ્વેષાદિકના અસ્તિત્વથી તે માત્ર નામના વિષય છે. જિત તે જ વાસ્તવિક વિષય જાણવા.

હવે આત્મસ્વરૂપ પ્રયોજન દર્શાવે છે.

શ્રુતેન લિંગેન યથાત્મશક્તિ, સમાદિતાન્ત કરણેન સમ્યક્ ।
સમીક્ષ્ય કૈવલ્ય સુખસ્પૃહાણાં; વિવિક્તમાત્માનમથાભિધાસ્યે. ૩

ભાવાર્થ—શ્રુતથી, લિંગથી, શક્તિને અનુસરીને સમાહિત દૃઢ્યથી, સમ્યગ્ નિરીક્ષા કરીને, કેવલ્યસુખ સ્પૃહવંતોને માટે વિવિક્ત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ કહીશ.

ઇષ્ટદેવને નમસ્કાર કર્યા બાદ કર્મમલ રહિત આત્મસ્વરૂપ કહીશ, શક્તિને અનુસરી યથાશક્તિ કહુ છું. તેવા પ્રકારના આત્માની નિર્મળ મનથી નિરીક્ષા કરીને કહુ છું નિરીક્ષા શાથી થાય ? એક તો શ્રુતિ એટલે સૂત્રસિદ્ધાંતથી. તેમજ લિંગ એટલે હેતુથી. તે આ પ્રમાણે. આત્મા શરીરાદિકથી ભિન્ન છે. કેમકે તે ભિન્ન લક્ષણવાળો છે. જે જેનાથી ભિન્ન લક્ષણવાળું હોય તે તેનાથી ભિન્ન હોય છે, જેમકે જલથી અગ્નિ ભિન્ન લક્ષણવાળો છે તો જલથી અગ્નિ ભિન્ન છે. તેમ આત્મા અને શરીર ભિન્ન લક્ષણોપેત છે એ લક્ષણ કઈ અપ્રસિદ્ધ છે એમ નથી કેમકે આત્મા જ્ઞાનથી ઉપલક્ષિત છે અને શરીર જડ સ્વભાવવાળું છે. એકાન્ત ચિત્તાથી આવું અનુભવજ્ઞાન પામીને જેના લક્ષણ કહુ છું. મહત્ત્વ કર્મમલથી રહિત થતા

જે નિર્મલ શાશ્વતસુખ લાસે છે તે સુખની સ્પૃહા જેમને છે તેવા અધિકારીને આત્મસ્વરૂપ કહું છું.

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી કૃત સમાધિશતક દોઢક છંદમા છે તેનું વિવેચન.

સમાધિશતક

પ્રણમી સરસતિ લારતી, પ્રણમી જિન જગળંધુ,
કેવલ આતમ બોધકો, કરશું સરસ પ્રળંધ. ૧
કેવલ આતમ બોધ હે, પરમારથ શિવપંથ,
તામેં છનકું મગનતા, સોઈ ભાવ નિઘંથ ૨
ભોગજ્ઞાન જ્યુ બાલકો, બાણુજ્ઞાનકી દૌર,
તરણુભોગ અનુભવ છસ્યો, મગનભાવ કહ્યુ ઔર. ૩

વિવેચન—સરસ્વતી લારતીને તથા જગતના બંધુ એવા જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે-કેવલ જેનાથી આત્મબોધ થાય એવો આત્મજ્ઞાનનો સરસ પ્રળંધ સચીસ.

કેવલ આત્મજ્ઞાન જ પરમાર્થથી મોક્ષનો માર્ગ છે, એવા આત્મજ્ઞાનના જે મુનિને મક્કતા છે તે જ ભાવનિઘંથ બાણુવા ચાર નિદેષાએ નિઘંથના ચાર ભેદ છે ૧. નામ નિઘંથ જેનું નિઘંથ એવું નામ તે સ્થાપના નિઘંથ કોઇપણ વસ્તુમાં નિઘંથની સ્થાપના તે દ્રવ્યનિઘંથ એટલે જીવહારે જેતા નિઘંથનો વેષ ધાન્યુ થયો છે પણ આત્મજ્ઞાનનો સમ્યક્ રીતિએ જેને ઉપયોગ નથી તે પૂર્વોક્ત વેષાદિ સહિત આત્મજ્ઞાનના ઉપયોગો જે મુનિ વર્તે છે, તે ભાવનિઘંથ છે

આત્મજ્ઞાનની ચાહનાથી અને તેમાં મગ્નતાથી ભાવનિઞ્ચં પાણું સાધીત થાય છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ કે જે અધ્યાત્મજ્ઞાની હતા તેઓ વાસુપૂજ્યના સ્તવનમાં કહે છે કે—

આત્મજ્ઞાની શ્રમણ કહાવે, બીજા તો દ્રવ્યલિંગી રે;
વસ્તુગતે જે વસ્તુ પ્રકાશે, આનંદધન મતિસંગી રે.

—વાસુપૂજ્ય

જે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાતા છે તે શ્રમણ કહેવાય છે. નાળેણ ચ મુળી હોઈ આત્મજ્ઞાનથી મુનિ બાણવા, એ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં કહ્યું છે. આત્મજ્ઞાનહીન રજોહરણ મુખવસ્ત્રિકા ધારણ કરનાર દ્રવ્યલિંગી બાણવા. ભાવલિંગીપાણું તો સ્વરૂપ જ્ઞાનમાં વ્યાપી રહ્યું છે, માટે વસ્તુ જેવી છે તેવી વસ્તુને પ્રકાશે. પ્રગટ કરે. આત્માથી બાહ્યપદાર્થોમાં સ્વરૂપજ્ઞાન નથી, પણ આત્મિકજ્ઞાન તે જ સ્વરૂપજ્ઞાન બાણવા. આત્મજ્ઞાની આનંદનો ધન જે પરમાત્મા તેમાં જેણે પોતાની મતિ સહચારી કરી તેવો હોય છે.

તરુણ પુરુષ અને તરુણ સ્ત્રીના હાસ્ય, કેલિ, ભોગાદિકના આનંદનું અનુભવજ્ઞાન નાના બાળકોને હોતું નથી. તેવી જ રીતે જે જીવો બાહ્યજ્ઞાનની દોરમાં જ્યાં ત્યાં ભ્રાતિથી મુખની શુદ્ધિ ધારણ કરી રહ્યા છે એવા આત્મજ્ઞાનથી અજ્ઞાની જીવો છે તેમને અધ્યાત્મજ્ઞાનથી થતું ગુણ તેની મગ્નતાનું ભાન બીલકુલ હેમમાત્ર પાતું થતું નથી. કારણ કે, અજ્ઞાની અજ્ઞાનમાં, જેમ અવગ-બુદ્ધ વિદ્યામાં આનંદ માને છે તેમ તે માને છે હંસ જેમ નન્દને વરમા આનંદ માને છે તેમ જ્ઞાની આત્મજ્ઞાનમાં

આનંદ માને છે. તાત્પર્યાર્થ કે—અજ્ઞાની અધ્યાત્મસુખનો સ્વાદ શી રીતે આસ્વાદે! આત્મજ્ઞાની સત્ય સુખ લોગવે છે. અધ્યાત્મ સુખની બરોબર કોઈ સુખ નથી. શ્રી અધ્યાત્મ-સારમાં શ્રી યશોવિજયજી કહે છે કે—

કાન્તાધરસુધાસ્વાદાદ્યનાં યજ્ઞાયતે સુખમ્ ।

વિન્દુઃ પાર્શ્વે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રસ્વાદસુખોદયેઃ ॥

સીના અધરરૂપ અમૃતના સ્વાદથી જીવાન પુરુષોને જે સુખ ઊપજે છે, તે સુખ તો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સ્વાદથી ઉત્પન્ન થતા સુખ સમુદ્રની આગળ એક ણિદુ માત્ર છે. આત્મજ્ઞાનની મક્કતા કંઈ જુદા જ પ્રકારની છે. એ મક્કતાની આગળ સર્વ પ્રકારની ક્ષણિક મક્કતા તુચ્છ છે. માટે આત્મજ્ઞાન પરમ સુખ-કારી છે એમ સમજી સર્વ ભવ્ય જીવોએ તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આત્મજ્ઞાન સર્વ સુખ શિરોમણિ છે. આત્મજ્ઞાનથી થતી મક્કતા જેણે જાણી તેણે જાણી છે. વાણીથી કહી શકાતી નથી.

ઘટિરન્ત પરસ્થેતિ. ત્રિધાઽઽત્મા સર્વદેહિષુ ।

ઉપેયાતાય પરમં; મધ્યોપાયાદ ઘટિસ્ત્યજેન્ ॥

સર્વદેહીમાં— બહિરાત્મા. અંતરાત્મા, અને પરમાત્મા, એ ત્રણ પ્રકારે આત્મા છે. તેમાં અંતરાત્માથી પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરવી અને બહિરાત્માનો ત્યાગ કરવો.

જડ વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ તે બહિરાત્મા, સ્ત્રીરમાં આત્મા છે એવી બુદ્ધિ તે અંતરાત્મા; અને નિર્મલ ચ્ચત્રથી સુક્ષ્મ તે પરમાત્મા. એ ત્રણ પ્રકારે આત્મા સર્વ દેહીમાં રહેલો છે.

અલવ્ય જીવોમાં તે બહિરાત્મા માત્રનો જ સંભવ છે. ત્યારે પ્રશ્ન કે સર્વ દેહીમાં ત્રિધા આત્મા હોય તે શી રીતે કહેવાય ? ઉત્તરમાં સમજવું કે—અલવ્યમાં પણ દ્રવ્યરૂપતાએ ત્રણ પ્રકારના આત્માનો સહભાવ ઉત્પન્ન છે. અલવ્ય જીવોમાં અંતરાત્મત્વ અને પરમાત્મત્વ સત્તાએ રહ્યું છે પણ અલવ્યોમાં અંતરાત્મત્વ અને પરમાત્મત્વનો આવિર્ભાવ (પ્રગટભાવ) થતો નથી, તેથી અલવ્ય જીવો પરમાત્મપદ પામતા નથી અને મોક્ષમા જત નથી. અલવ્ય જીવોમાં આવિર્ભાવે સદાકાળ બહિરાત્મપાત્ર છે કારણ કે તેમાં તેવા પ્રકારનો સ્વભાવ જ કારણ છે. અલવ્ય જીવોમાં પાંચ જ્ઞાનાવરણની ઉપપત્તિ ઘટે છે કેવલજ્ઞાન, કેવલ દર્શન અને ક્ષાયીક ચારિત્રની સામગ્રી તેઓને પ્રાપ્ત થવા નથી, માટે તે અલવ્ય કહેવાય છે, પણ તેઓમાં સત્તા અપેક્ષાએ ત્રિધાત્મનું અભાવપણું ઘટતું નથી અથવા ભાસિની અપેક્ષાથી સર્વ દેહી એમ કહ્યું છે એમ પણ માન શકાય, અથવા આસન્ન તેથી દૂર તથા દૂરતર લવ્યોમાં તે અલવ્યોમાં ત્રિધા આત્મા કહ્યો ત્યારે શ્રી સર્વજ્ઞ જે પરમાત્મ છે, તેનામાં અંતરાત્મા અને બહિરાત્માના અભાવથી એ વધતી નહિ એમ શકા કરવી તે પણ નકારી છે, કારણ ભૂતપ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષાથી તેમનામાં પણ તે આત્માનો વિરોધ નથી એમ ઘૂતઘટની પેઠે આ વાત સિદ્ધ થાય છે જે સર્વજ્ઞ વસ્થામાં પરમાત્મા થયા તે પણ પૂર્વે અંતરાત્મા અને તે આત્માની પૂર્વે બહિરાત્મા હતા એમ ઘૂતના ઘટની પેઠે સિદ્ધ છે અંતરાત્મત્વનું બહિરાત્મત્વ જે તે ભૂતપ્રજ્ઞાપનનયની અપેક્ષા નથી અંતરાત્મત્વનું પરમાત્મત્વ જે તે ભાવિ પ્રજ્ઞાપનનય

ત્યાં લગે આતમ દ્રવ્યનું, લક્ષણ નવિ જાણ્યું;
તિહા લગે ગુણ ઠાણુ લલુ, કિમ આવ્યે તાણ્યુ. આતમ
કદ કદો સંજમ ધરો, ગાળો નિજ દેહ;
જ્ઞાનદશા વિણુ જીવને, નહીં દુઃખનો છેહ. આતમ

ત્યાંસુધી આતમદ્રવ્યનું લક્ષણ રૂઢી રીતે જાણ્યું નથી.
અનેકાંતપણે આત્માને રૂઢી રીતે જાણ્યો નથી, ત્યાંસુધી રૂઢું
એવું ગુણસ્થાનક તાણ્યું છતું પણ આવતું નથી, લલે તમે
અનેક પ્રકારના કદ કદો અને સંજમ ધારણુ કરો. પોતાની
દેહને ગાળી નાખો પણ આત્મજ્ઞાનદશાની પ્રાપ્તિ વિના દુઃખનો
નાશ થતો નથી. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પણ કહે છે કે.—

કોઈ કત કારણ કાદ લક્ષણુ કરે રે, મળશુ કંતને ધાય,
એ મેળો નવિ કહિંએ સંલવે રે, મેળો હામ ન હાય.
રૂપલ૦ ૧

કોઈ પતિરજન અતિઘણું તપ કરે રે, પતિરજન તન તાપ,
એ પતિરજન મેં નવિ ચિત્ત ધર્યું રે, રંજન ધાતુ મિલાપ.
રૂપલ૦ ૨

ઇત્યાદિકથી સમજણ કે આત્મજ્ઞાન વિના સુકૃતિની પ્રાપ્તિ
શ્રી. શ્રી દસાવંકાલીકમા પણ કહ્યું છે કે પદમં નાળં તઓ
ગ પ્રથમ જ્ઞાન પશ્ચાત દયા અર્થાત્ જીવ તથા અજીવના
ન વિના દ્રવ્યદયા તથા ભાવદયા પણ થઈ શકતી નથી.
તે કહ્યું છે કે:—

રમેષ

‘‘માજ્ઞાનમર્તે દુઃખમાત્મજાનેન ત્વ્યને ।
રસપ્રત્યક્ષયા દેન. દેગાના પિંગ્વો મયેન્ ।

વળી અન્ય મતોમાં પણ કહ્યું છે કે જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ,
મમ્મસાત્ કુરુતેઽર્જુન ? જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ સર્વ કર્મને બાળી લસ્ટી-
ભૂત કરે છે.

વળી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય દ્રવ્યગુણ પર્યાયના રાસમાં
કહે છે કે:—

બાહ્યક્રિયા છે બાહ્યરયોગ, અંતરક્રિયા દ્રવ્ય અનુયોગ,
બાહ્યહીન પણ જ્ઞાનવિશાલ, ભલો કહ્યો મુનિ ઉપદેશમાળ. ૧

વળી પ્રવચન સારોદ્ધારમાં કહ્યું છે કે:—

ગાથા

જો જાણર અરિહંતે, દઢવગુણપજ્જવંતેહિં ।

સો જાણર અપ્પાણં, મોહો સ્વલુ જાહિ તસ્સ લયં ॥ ૧

જે ભવ્ય દ્રવ્ય ગુણ અને પર્યાયથી અરિહંતને બાળે છે, તે
પોતાના આત્માને બાળે છે, અને તેનાથી મોહનો નાશ થાય
છે, માટે જ્ઞાન વિના માત્ર વ્યવહાર ચારિત્રથી મુક્તિની પ્રાપ્તિ
થતી નથી માટે આત્મજ્ઞાનનો ખાપ કરવો—

આત્મજ્ઞાનીનું લક્ષણ કહે છે જે સત્ય એવા ધર્મધ્યાન
અને શુદ્ધલધ્યાનમાં રાચે અને તેમાં માચી રહે (મક્ષતા ધારણ
કરે) અને પંચેન્દ્રિયના વિષયોની યાચના કરે નહિ, ક્રૂષ્ણ
બોક્ષમાર્ગમાં માચી રહે, અને તેમાં જ લયલીનતાથી નાચી
રહે, તે જ આત્મજ્ઞાની બાળવો

દોષક છંદ

બાહ્ય અતર પરમ એ, આત્મ પરિણતિ તીન,

દોષાદિક આત્મમનરમ, બાહ્યરાત્મ બાહ્યદીન ૭

વિવેચનઃ—જહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ રીતે આત્માની ત્રણ પરિણતિ છે, તેમા પ્રથમ દેહ, વાણી, મન વિગેરેમા જેને આત્મત્વબુદ્ધિ છે તે જહિરાત્મા બળવે. અને તેવો જહિરાત્મ પ્રાણી પરવસ્તુને પોતાની માની રાગ-દેપના યોગે કર્માણ્ડ અહીં અનેક યોનિમાં અવતાર ધારણ કરી અનેક પ્રકારના તીવ્ર દુઃખ પામે છે. વળી જેમ જહરી કસાઈના હાથમાં આવેલી અતિ દીન હોય છે તેમ આત્મા પણ સિંહ-સમાન છતાં પરવસ્તુમા પોતાની બુદ્ધિ ધારણ કરી કર્મ પાજરામાં પડ્યો છતો અતિ દીન ગરીબ થઈ ગયો છે વળી જેમ દુનિયામાં કોઈ માણસની પાસે ધન હોય નહિ ખાવા પીવાનું હોય નહિ, વસ્ત્ર પણ મળે નહિ, તે દીન કહેવાય છે. તેમ જહિરાત્મા પણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ લક્ષ્મીના અભાવે, તેમ જ જ્ઞાનરૂપભોજનના અભાવે, તેમ વળી સમતા રૂપ પ્રાણીના અભાવે, તેમ વૈરાગ્યરૂપ વસ્ત્રના અભાવે, પુણ્યલરૂપ ભિક્ષાને ઈચ્છા પાત્રમા અહણ કરતો અતિ દુઃખી થઈ ગયો છે. વળી જેમ કોઈ મનુષ્યના શરીરે અનેક પ્રકારના રોગ થાય છે. જરા માત્ર પણ શાંતિ મળતી નથી. મુખે હાથ હાથ પોકારે છે. એ સગાવહાલા પાસે જોડા જોડા રૂદન કરે છે પણ કોઈનાથી દુઃખ દેવાનું નથી. રોગી મનુષ્ય તે પ્રસન્નજે અતિ દુઃખી હોય છે. તેવી જ રીતે જે જ્ઞાતાની જીવે શરીરને જ આત્મા માની લીધો છે વા પંચબૃત છે તે જ આત્મા છે એમ માની લીધું છે. તે મનુષ્ય મિથ્યાત્વ, અવિનિતિ, કષાય, યોગ, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિથી મહારોગી બળવે. તેનો રોગ કોઈનાથી દેવતો નથી. અતે તે મરીને જહિરાત્મા પ્રાણી નન્ક વા નિર્ધનજનિના

એટલે કર્મરૂપ અંજનથી રહિત, અને અકલ ગતિ એટલે જેની ગતિ કળી શકાય નહિ, એવો આત્મા શરીરમાં અમં જ્યાત પ્રદેશથી વ્યાપી રહેલો છે. તે જ્ઞાન વડે ઓળખાય છે. દ્વધમાં જેમ પાણી મળી રહેલું છે તેમ શરીરમાં આત્મા વ્યાપી રહ્યો છે. એમ કહેવાથી પંચભૂતના સંયોગથી આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનનાર ચાર્વાકવાદીનું ખંડન થયું સમજવું

નારકં નારકાઙ્ગસ્થ, ન સ્વયં તત્ત્વતસ્તથા ।

અનન્તાનન્તધીશક્તિઃ, સ્વસંવેદ્યોઽચલસ્થિતિઃ ॥૧॥

ભાવાર્થ—નરક યોગ્ય દેહમાં રહ્યો હોય તો આત્મા હું નારકી છું એમ માને છે પણ પોતાનું યથાર્થ રૂપ તે જાણતો નથી. આત્મા કર્મની ઉપાધિ વિના નરાદિક રૂપને પોતાની મેળે લેતો નથી. તત્ત્વ થકી કર્મની ઉપાધિવાળો આત્મા નથી, માત્ર વ્યવહારમાં તેવો કહેવાય છે જીવને મનુષ્યાદિપર્યાય પ્રાપ્ત થયેલા છે. તે કર્મોપાધિ કૃત છે. કેમ કે કર્મ નિવૃત્તિ યતાં પર્યાય પણ નિવૃત્તિ પામે છે. અર્થાત્ તે તે પર્યાય જીવને વાસ્તવ નથી માટે જ કહેવામાં આવે છે કે આત્મા તો અનંતાનન્ત જ્ઞાન શક્તિવાળો છે અને અનન્તવીર્ય શક્તિવાળો છે એવો છતાં શી રીતે જાણી શકાય ? માટે જણાવે છે કે તે આત્મા સ્વયંવેદ્ય છે અને તે અચળ સ્થિતિવાળો છે, તેના રૂપનો વિનાશ સંભવતો નથી.

સ્વદેહમદ્દગ દ્વાદ્વા, પરદેહમચેતનમ ।

પરાત્માવિષ્ટિતં મૃદ્., પરત્વેનાધ્યવસ્યતિ ॥ ૧૦ ॥

વિવેચન—અદ્વિતીય આત્મા સ્વદેહના મરણ પામી શરીર પા

જેમ કર્મ વગથી સ્વીકાર કરેલા અચેતન દેહને પણ અન્ય આત્મા તરીકે સ્વીકારે છે.

આમ કરવાથી પશ્ચાત્ શું કરે છે તે બતાવે છે

સ્વપરાધ્યવસાયેન, દેહેષ્વવિદિતાત્મનામ્ ।

વર્તતે વિભ્રમઃ પુંસાં, પુત્રભાર્યાદિગોચરઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—જેઓએ નથી જાણ્યું આત્મ સ્વરૂપ એવા પુરુષોને સ્વ અને પરની પરિણતિથી, અમુક પુત્ર, અમુક સ્ત્રી, અમુક મારો આદિ પ્રગટપણે વિપર્યાસ થાય છે.

ભાવાર્થ—વિભ્રમ એટલે વિપર્યાસ-મિથ્યાજ્ઞાન, તે થાય છે કેને થાય છે ? તો જે આત્મસ્વરૂપ નથી જાણતા તેઓને. શાથી થાય છે ? કે ઉક્ત એવા સ્વપર અધ્યવસાયથી. ક્યાં થાય છે ? કે દેહમાં શા પ્રકારનો વિભ્રમ થાય છે ? કે પુત્ર ભાર્યાદિગોચર, અર્થાત્ આત્માને ઉપકાર નહિ એવાં પુત્ર, દારા, ધન, ધાન્યાદિક પોતાનાં છે એવો ભ્રમ થાય છે. તેમની સંપત્તિમા સંતોષ માને છે.

અરિ પુત્રાદિક કલ્પના, દેહાત્મ અભિમાનઃ

નિજ પર તનુ સંબંધ મતિ. તાકો હોત નિદાન ૧૧

વિવેચન—દેહને વિષે આત્મબુદ્ધિના અભિમાનથી મનુ, પુત્ર, મિત્ર આદિ કલ્પના થાય છે. આ પારકું અને પોતાનું એવો અધ્યવસાય પાગલ ભાવમા ઉત્પન્ન કરાવનાર દેહમા આત્મબુદ્ધિનું અભિમાન છે

દેહાદિક આત્મભ્રમી, કલ્પી નીજ પર ભાવ

આત્મભ્રમની જગ દહે, કેવલ મુદ્ધ સ્વભાવ. ૧૨

વિવેચન—દેહ, વાણી, પ્રાણ અને મનમા આત્મબુદ્ધિનો જેને ભ્રમ છે એવો પુરુષ આ પોતાનું અને આ પારકું છે એમ પુણ્ડલ ભાવમાં કલ્પના કરે છે, પણ જેને આત્મજ્ઞાન થયેલું છે તેવો ભવ્યાત્મા કેવળ આત્મિક શુદ્ધ સ્વભાવને જગત્માં પોતાનો માને છે. પુણ્ડલમાં અહ્વૃત્તિનો ઉદય જ્ઞાનીને થતો નથી. જ્ઞાની પોતાના આત્મામા સ્વબુદ્ધિ ગ્રહણ કરે છે.

અવિદ્યાસંશિતસ્તસ્માત્સસ્કારો જાયતે દૃઢઃ ।

येन लोकोऽङ्गमेव स्व, पुनरप्यभिमन्यते ॥ १२ ॥

અર્થ—બહિરાત્મામા અવિદ્યાનો સંસ્કાર દૃઢ થાય છે અને તેનાથી લોક જન્માન્તરમા પણ શરીરને જ આત્મ માને છે.

વિવેચન—તે વિભ્રમ થકી બહિરાત્મામાં આત્મ પ્રાન્તિ રૂપ વાસના દૃઢ થાય છે. અને તે અવિદ્યા થકી અજ્ઞાની જન્માન્તરમાં પોતાના શરીરને જ આત્મરૂપ સ્વીકારે છે. સંસ્કારનું એવું સામર્થ્ય છે કે પરભાવમાં પણ તેવા જ પ્રકારની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે જેમ આજના દિવસના કરેલા કાર્યના સંસ્કારે બીજા દિવસે, રાત્રિનું અન્તર છતાં પણ તેવા જ રૂપે ભાસે છે, તે જ રીતે આ ભવના સંસ્કારો જેવી બુદ્ધિમા દૃઢ થયેલા હોય છે તેવા પ્રકારના પરભાવમાં જન્મ થતા પ્રગટ થાય છે. સમ્યક્ મતિથી સમ્યક્ સંસ્કાર અને દુષ્ટ મતિથી દુષ્ટ સંસ્કાર પરભાવમા પ્રાપ્ત થાય છે, માટે ભવ્ય પુરુષોએ આત્મામા જ આત્મબુદ્ધિ ધારણ કરવી અને પુણ્ડલમા અજીવ બુદ્ધિ ધારણ કરી સ્વસ્વભાવમા રમવું

देहे स्वबुद्धिरात्मानं, युनक्त्येतेन निश्चयान् ॥

म्यात्मन्येवात्मधीस्तस्माद्वियोजयति दैतिनम् ॥ १३ ॥

અર્થ—દેહમા આત્મબુદ્ધિ થવાથી દેહ સાથે જ યોગ ગ્રહે છે અને આત્મમાં આત્મબુદ્ધિથી દેહનો વિયોગ થાય છે.

ભાવાર્થ—અનાદિકાળથી બહિરાત્માને દેહમા આત્મબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે આત્માને પરમાત્મ નહિ પામવા દેતાં દેહમા જ બાધી રાખે છે. અર્થાત્ દીર્ઘ સંસાર તાપમા પાડે છે. આત્માને જડ જેવો રાખે છે. જેને આત્મામા જ આત્મ-બુદ્ધિ છે એવો અંતરાત્મા પોતે પુદ્ગલના સંયોગથી મુક્ત થાય છે અને પરમાત્મરૂપ બને છે

દંદેષ્યાત્મધિર્ગા જાતાઃ, પુત્રભાર્યાદિકલ્પના ।

સમ્પત્તિમાત્મનસ્તાભિર્મન્યતે દ્વા, દત્તં જગત્ ॥ ૬૪ ॥

અર્થ—દેહમા આત્મબુદ્ધિ થતા પુત્ર ભાર્યાદિકની કલ્પનાઓ ધર્મ અને પોતાની સંપત્તિ તેથી મનાઈ, હા ઇતિ ખેદે આવી પ્રાપ્તિથી જગત હણાયુ.

વિવેચન—અજ્ઞાની જીવને દેહમા આત્મબુદ્ધિની પ્રાપ્તિ થતાં આ મારો પુત્ર, આ મારી પ્રાણપ્રિયા સ્ત્રી, આ મારી માતા, આ મારા પિતા, આ મારું ઘર, આ મારું રાજ્ય, આ મારું ક્ષેત્ર, આ મારો બાગ એવી અહંવૃત્તિની કલ્પનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે.

અનાત્મરૂપ વસ્તુઓથી આત્માને દેશ પણ ઉપકાર નથી તેમ છતાં અજ્ઞાન યોગે જેઓ સ્ત્રી, ધન, પુત્ર, લક્ષ્મીને પોતાના માને છે તેઓ દેવળ હયાય છે હા ! એમ માનનારુ જગત્ વિનાશ પામ્યું છે અર્થાત્ સ્વસ્વરૂપના પશિજ્ઞાન વિના જગત્ ત્ર બહિરાત્મ ભાવના થઈ રહે છે

તજવી. વાચના ચાર ભેદ છે. ૧ પરાવાચા. ૨ પશ્યન્તિવાચા. ૩ મધ્યમાવાચા અને ૪ વૈખરીવાચા. તેમાં મુખથી જે વાણી બોલાય છે તે વૈખરીવાચા કહેવાય છે, તેને જ બાહ્ય વાચા કહે છે અંતરમા સૂક્ષ્મ ચિંતનરૂપ જે સંકલ્પ ઉઠે છે તે તથા પશ્યન્તિ અને મધ્યમાને અંતર્વાચા કહેવામાં આવે છે. પૂર્વોક્ત બાહ્ય અને અંતર્વાચાને તજવાથી બાહ્ય અંતર ત્યાગરૂપ યોગ કહ્યો. તે કરવાથી આત્માની સ્થિરતારૂપ એવો સમાધિયોગ થાય કે સંક્ષેપમા આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશક તે યોગ જલ્દીથી બને છે. અત્રે થયકર્તાએ ઉત્તમ સમાધિયોગ બતાવ્યો છે. ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ લક્ષણ સમાધિનુ રહસ્ય પ્રાદુર્ભાવ પામે છે, અંતર વાચાને તજવી તે રાજયોગનું લક્ષણ છે, તેનો પણ અન્તરભાવ અત્રે આ શ્લોકના ભાવાર્થમા થાય છે.

યન્મયા દૃષ્યતે રૂપં, તન્ન જાનાતિ સર્વથા ।

જાનન્ન દૃશ્યતે રૂપં, તતઃ કેન બ્રવીમ્યહં ॥ ૧૮ ॥

અર્થ—જે રૂપ મારાથી દેખાય છે તે તો મને સર્વથા જાણતું નથી અને જે જાણે છે તે દૃશ્ય નથી, ત્યારે હું કેાની સાથે બોલુ ઇન્દ્રિયાદિથી પરિછિદ્યમાન શરીરાદિક જે દૃશ્ય છે તે તો અચેતન છે એટલે હું તેને જે કંઈ કહું તેને સમજવાનું નથી અને વાત કરવાનો વ્યવહાર તો જે જાણે તેની સાથે ઘટે. શરીરાદિક તો જડ છે તેથી તે કંઈ જાણતું નથી અને જાણ નાર તો આત્મા છે, તે તો દૃશ્યમાન નથી. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી પ્રદ્ નથી. એમ છે ત્યારે હું કેાની સાથે બોલુ આ પ્રમાણે બાહ્યવિકલ્પ તત્ત્વી અંતરવિકલ્પ તજવાની યુક્તિ કરે છે.

યત્પરૈઃ પ્રતિપાદ્યોઽહં, યત્પરાન્પ્રતિપાદયેત્ ।

ઉન્મત્ત ચેષ્ટિતં તન્મે, યદહં નિર્વિકલ્પકઃ ॥ ૧૯ ॥

અર્થ—હું જે પરથકી પ્રતિપાદ્ય થાઉ છું અને હું પારકા-
ઓને પ્રતિપાદન કરું છું તે સર્વ મારુ ઉન્મત્ત ચેષ્ટિત છે,
કારણ કે હું તો નિર્વિકલ્પ છું.

વિવેચન—પર એટલે ઉપાધ્યાય ગુરુઆદિ તે મને પ્રતિ-
પાદન કરે, અને હું શિષ્યાદિકને પ્રતિપાદન કરવા બેસુ છું, તે
સર્વ મારી ઉન્મત્ત ચેષ્ટા જાણવી. મોહવશથી ઉન્મત્તની પેઠે
વિકલ્પ જાલ રૂપ ચેષ્ટિત જાણુવું કારણ કે નિર્વિકલ્પ સ્વરૂપ મારા
આત્માનું છે. વચન વિકલ્પો વડે હું અગ્રાહ્ય છું, તો મારા
માટે વચનવિકલ્પ પણ હવે આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં જાયનો નથી.

યા ભ્રમમતિ અળ છાંડિ દૌ, દેખો અંતર દષ્ટિ,

મોહદષ્ટિ જે છોડિયે, પ્રગટે નિજગુણ સ્પષ્ટ. ૧૫

રૂપાદિકકો દેખવો, કહન કહાવન દંટ;

ઇન્દ્રિય જોગાદિક ખલે, એ સળ લૂટાલૂટ. ૧૬

પરપદ આતમ દ્રવ્યકું, કહન સુનન કુછ નાહિ;

ચિદાનંદધન ખેલહી, નિજપદ તો નિજમાહિ. ૧૭

વિવેચન—હે ચેતન ! હવે બ્રાતિવાળી બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી
અંતરદષ્ટિથી તારું ધન દેખ. હે ચેતન ! અંતરમા તારી રિદ્ધિનો
અક્ષય જાનનો છે, તે મોહ દષ્ટિથી અવરાયો છે. અને તેથી
તે દેખાતો નથી મોહવાળી દષ્ટિથી જોનાં પરવસ્તુમાં જ તને
સદા અહંવૃત્તિ પ્રગટે છે, મોહ દષ્ટિથી સર્વજગત અંતરદષ્ટિથી
શૂન્ય થયું છે, જેમ કોઈ મનુષ્યે ધંતુરાનું પાન કર્યું હોય તેને

જેમ સર્વ વસ્તુઓ પીળી સોના (સુવર્ણ) જેવી લાગે છે, તેવી રીતે મોહદષ્ટિથી આત્માની બાહ્યદશા વર્તી રહી છે. અને તેથી તે અસત્માં સત્ પણાની ખુદ્ધિ ધારણ કરી છે. પણ એ સર્વ ભ્રાંતિ છે. જેમ ધંતુરલક્ષકને ધંતુરાનુ ઘેન ઉતર્યા પછી જેવી વસ્તુઓ છે તેવી દેખાય છે, તેમ મોહદષ્ટિના ત્યાગથી અંતર દષ્ટિ પ્રગટતાં, આત્માનુ યથાર્થ સ્વરૂપ લાસે છે. મોહદષ્ટિ છોડીને જ્યારે નિજસ્વરૂપમા રમણુતા કરીએ ત્યારે આત્માના અનંત ગુણરૂપ સૃષ્ટિનો આવિર્ભાવ થાય છે.

રૂપાદિકને દેખવું, તેનું કહેવું, કહેવરાવવું, તે સર્વ કૂટ-મિથ્યા છે. ઇન્દ્રિય તથા વચન, મન કાયાના બળે કરી પરમા પરિવર્તન થાય છે. ઇન્દ્રિય અને મન, વચન અને કાયાના યોગ બળે, આત્મા પરભાવમા પેસતાં, આત્માની રિદ્ધિની લૂંટાલૂંટ થઈ રહી છે. એટલે જ્યારે આત્મા સ્વ-સ્વભાવમા મૂકી પરસ્વભાવમા પેસે છે, ત્યારે રાગ, દેષ, ક્રોધ, નિંદા, અજ્ઞાનરૂપ ચોરો આત્માની રિદ્ધિ લૂંટે છે અને આત્માને દીન કરી નાખે છે. પણ ત્યારે આત્મા સ્વસ્વભાવરૂપ ઘરમા હોય છે, ત્યારે રાગ, દેષાદિક ચોરાનું કશું ચાલતું નથી, પણ જરા પણ આત્મસ્વ ભાવમાંથી આત્મા પગ દેઈ પરસ્વભાવરૂપ ઘરમાં પેસવા ચાલ્યો કે તુરંત ચોરો આત્માની શાનાદિક રિદ્ધિ લૂંટવા લાગે છે. પચેન્દ્રિયની મોકળાગ અને મન, વચન ને કાયાની પરપ્રવૃત્તિ કારણે રાગ, દેષાદિક ચોરો ક્ષણે ક્ષણે લાગ જોઈને આત્મામા પ્રવેશી આત્મરિદ્ધિની લૂંટાલૂંટ કરે છે, તો પણ આત્માને મોહરૂપ મરિનાની બેમાનગાથી કરી ખમર પડતી નથી. અહો! કૂટલી અજ્ઞાનતા! આ-મા નમજતા નથી કે આજ મુઘી મે

પરિબ્રમણ કયું, તે પણ મોહના યોગે કયું છે, હવે સદ્ગુરુ સંગતિ પ્રાપ્ત થતા મોહનું સ્વરૂપ જાણવામા આવ્યું અને નિર્ધાર થયો કે આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવરૂપ ધરમાં નહિ વસવાથી, ધરની રિદ્ધિ રાગાદિક ચોરો લૂટે છે. પણ સર્વ પુદ્ગલ દશાનો ત્યાગ કરી, અલખ અરૂપી, અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ મારા ધરમાં વસી, પરમા જરા માત્ર પણ ઉપયોગ દઉં નહીં, તો રાગાદિક ચોરો મારી સિદ્ધિ લૂંટતા બંધ થઈ જાય. આ જ ઉપાય સત્ય છે. તે વિના બીજો ઉપાય નથી. શ્રી ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર પ્રભુ પણ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનથી પોતાના સ્વરૂપમા રમતા હતા. બાર વર્ષથી અધિક સમય પર્યંત આ પ્રમાણે સ્વસ્વભાવરૂપ ધરમા વસી, અંદર પેસી ગયેલા રાગ-દ્વેષરૂપ ચોરોને સમૂળગા કાઢી મૂક્યા અને પોતાનું ધર નિર્મળ કયું ત્યારે સુખી થયા પણ જ્યાં સુધી જીવ મિથ્યાત્વદશામા છે ત્યાં સુધી પોતાની રિદ્ધિની લૂટાલૂંટ ચાલ્યા કરે છે, તેની પોતાને મોહદશાથી સમજણ પડતી નથી. જેમ કોઈ મનુષ્ય ભરનિદ્રામા સૂતો હોય અને તેના ધરમાંથી ચોરો ખાતર પાડી જાય પણ તેને ખબર પડે નહિ, તેમ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન અને મોહથી જીવ પ્રમાદરૂપ ઉંઘમા ઉંઘી ગયો છે ત્યાં સુધી પોતાની રિદ્ધિ લૂંટાય છે તેની તેને સમજણ પડતી નથી.

માટે હવે ચેતન તું જાગ તારું સ્વરૂપ અલખ છે, તું પોતે પરમાત્મા છે, તારામાં સર્વ છે, ઉત્કૃષ્ટ નિર્મલ આત્મ-દ્રવ્યને કંઈવાનું તથા શ્રવણ કરવાનું કંઈ નથી, કારણ કે જ્ઞાન અને આનંદનો ઘન એવો આત્મા તે તો પોતાના સ્વરૂપમાં જ છે. અરૂપી, વચનને અગોચર, નિર્વિકલ્પ આત્મા સ્વયં

પ્રકાશક છે, તો આત્મા અર્થે વચન વિકલ્પ પણ આત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થતાં અપનો નથી.

યદગ્રાહ્યં ન ગૃહ્ણતિ, ગૃહીતં નાપિ મુञ્ચતિ ।

જાનાતિ સર્વથા સર્વે, તત્સ્વસંવેદ્યમસ્મ્યહમ્ ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—જે અગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરતો નથી અને ગ્રહણ કરે લેને મૂકતો નથી અને સર્વને સર્વથા જાણે છે, તે સ્વસંવેદ્ય હું છું. જે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ છે તે અગ્રાહ્ય એવું જે કર્મોદય નિમિત્ત ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ સ્વરૂપ તેને ગ્રહણ કરતું નથી અર્થાત્ અગ્રાહ્ય એવા ક્રોધાદિ સ્વરૂપને શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ-તાએ ગ્રહણ કરતો નથી અને અનંતજ્ઞાન, દર્શન ને ચારિત્ર ગુણમય શુદ્ધાત્મસ્વરૂપ તેનો કદાપિ ત્યાગ કરતો નથી. અર્થાત્ પોતાના જ્ઞાનાદિગુણમાં સદાકાળ રમણ કરે છે. પરવસ્તુમાં જરા માત્ર પણ દષ્ટિ દેતો નથી એવો અને જે જીવ અજીવાદિ તત્ત્વ સ્વરૂપને સમ્યક્ પ્રકારે જાણે છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્થોયથી પદ્દ્રવ્યને જે જાણે છે તેવા પ્રકારનો હું સ્વસંવેદ્ય આત્મા છું.

ગ્રહણ અયોગ્ય ગ્રહે નહિ, ગ્રહ્યો ન છ'ડે જેહ;

જાણે સર્વ સ્વભાવને, સ્વપર પ્રકાશી તેહ. ૧૮

આનો અર્થ વીશમા શ્લોકની અંદર સમાઈ જાય છે, તો પણ કિંચિત્ત વિવેચન કરવામાં આવે છે. જેને આત્મજ્ઞાન થયું છે એવો મુનીશ્વર ગ્રહણ કરવામાં અયોગ્ય એવી પુદ્ગલ વસ્તુને ગ્રહે નહિ, કારણ કે આ આત્માને પુદ્ગલ વસ્તુ ગ્રહણ કરવા લાયક નથી, એ પુદ્ગલ વસ્તુને ગ્રહણ કરી સંસારમાં

પરિભ્રમણ કરે છે. કોઈ વખત દેવ થાય છે. તો કોઈ મનુષ્ય થાય છે, અને તે જીવ પાછો કોઈ વખત તિર્યચ થાય છે, અને વળી તે પાછો, નારકીપણે ઉત્પન્ન થાય છે. જડ એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય ત્રણે કાલમા આત્માને હિતકારક નથી. આહાર પણ પુદ્ગલનો, તેમ પાન પણ પુદ્ગલનું, તેમ પચપ્રકારના શરીર અને છ પ્રકારની લેશ્યા આદિ સર્વ પુદ્ગલ જ જાણવું જ્ઞાનાવરણીયાદિ આઠ કર્મની વર્ગીણાઓ પણ પુદ્ગલ વસ્તુ જાણવી. એમ પુદ્ગલ પરમાણુઓના રકઁધોને ગ્રહણ કરતો આત્મા અનંતી અનંતીવાર દુઃખ પાત્ર બન્યો. અનંત સિદ્ધ જીવોએ વમેલી પુદ્ગલ એઠને પણ સુખની પિપાસાએ ગ્રહણ કરતો જડ જેવો બની ગયો. જો કે વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શમય એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય સદાકાળ આત્માથી લિપ્ત છે, તો પણ આત્મા તેમાં સુખની ખુદ્ધિ ધારણ કરી છેતરાય છે. જેમ મૃગલાં ઝાંઝવાનાં જળમા સાચા જળની ખુદ્ધિ ધારણ કરી જળ પીવા દોડે છે, પણ જ્યારે પાસે જાય છે ત્યારે નિરાશ થાય છે; તેમ અજ્ઞાની જીવ પુદ્ગલ વસ્તુને પોતાની માની તેનું ગ્રહણ કરે છે, પણ જ્યારે મરતી વખતે તે પોતાની થતી નથી, તેમ તેનાથી સુખ મળતું નથી, ત્યારે નિરાશા પામે છે. માટે સમજવાનું કે પુદ્ગલ વસ્તુ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય નથી. પોતાનું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે જે અગ્રાહ્યને ગ્રહણ કરતો નથી અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું જ ગ્રહણ કરે છે સાત નય સપ્તલંગી નિલ્લેપાથી તથા ગુણપર્યાય સહિત ષડ્દ્રવ્યને યથાર્થપણે જાણે છે, તે સ્વપર પ્રકાશી નિર્મલ આત્મજ્ઞાની થાય ત્યારે સમકિતી જીવ જાણવો. સમકિતી જીવ

સ્થાણુને સ્થાણુરૂપે જાણવા પ્રવૃત્તિ થઈ, અર્થાત્ પુરુષશ્રક્ષી ઉત્પન્ન થએલી ઉપકાર તથા અપકારરૂપ પ્રવૃત્તિ અટકી; તે જ પ્રમાણે દેહમાં થતો આત્મબુદ્ધિનો ભ્રમ નષ્ટ થવાથી તેવી જ એકાવાળો થયો છું.

આત્મામાં પુરુષલિંગ આદિ કે જેની સંખ્યા નથી, તેનું સ્પષ્ટ કથન કરે છે.

येनात्मनानुभूयेऽहमात्मनैवात्मनाऽऽत्मनि ।

સોઽહં ન તન્ન સા નાસો, નૈકો ન હો ન વા વહુ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ—જે આત્મા વડે જ આત્મસ્વરૂપમાં અનુભવાઈ છે. તે જ હું આત્મા છું. નાન્યતર નથી, નારી નથી, નર નથી, એક નથી, બે નથી અને ઘણામાં પણ હું નથી.

વિવેચન—જે ચૈતન્ય સ્વરૂપથી આત્મામાં સ્વસંવેદન સ્વભાવ વડે અનુભવાઈ છે, તે જ હું આત્મા છું. હું નપું સક, સ્ત્રી કે પુરુષરૂપે નથી તેમ જ એક, બે કે બહુ રૂપે પણ હું નથી, નપુંસકાદિ ધર્મ-કર્મ જનિત છે અને હું આત્મા તો સ્વભાવે શુદ્ધ કર્મ રહિત નિર્મલ છું, તે તે નપુંસકાદિરૂપે કે કેમ માનું ? અર્થાત્ અન્યમાં સ્વબુદ્ધિ કેમ ધારણ કરે ? જાણે નપુંસકાદિ સ્વરૂપથી હું સદા ન્યારો છું, તો પુરુષ, સ્ત્રી આદિનો અન્યાય ધારણ કરી, હું પુરુષ, સ્ત્રી, એમ આહુવૃત્તિ આજ પર્યંત ધારણ કરી તે મિથ્યા જાણવી, એમ હવે નિશ્ચય થયો.

यदमात्रे मृषुतोऽहं, यद् मात्रे व्युत्थित. पुनः ।

અતીન્દ્રિયમનિર્દેશ્યં, તત્સ્વયંચેયમસ્મ્યહમ ॥ ૨૪ ॥

અર્થ—જેના અભાવે હું અને જેના ભાવે વળી હું નહોતો છું એવો અતીન્દ્રિય, અનિર્દેશ્ય સ્વયંવેદ્ય હું છું.

જે શુદ્ધ સંવેદના અભાવે હું સૂતો હતો. યદ્યર્થ શુદ્ધ આત્મજ્ઞાન તેના અભાવરૂપ ગાઢ નિદ્રામાં લપેટાયેલો હતો, તેના ભાવે એટલે તે શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં વિશેષે કરી બગેલો છું હું ખાત્ર ઇન્દ્રિયો વડે અગોચરપણાથી કથન કરવાને અશક્ય, સ્વસ્વરૂપ સ્પર્શજ્ઞાન આત્ર આત્મા છું.

રૂપેકે બમ સીપમેં, જ્યુ જડ કરે પ્રયાસ,
દેહાતમ બ્રમતેં ભયો, ત્યુ તુજ ફૂટપ્રયાસ ૧૯
મિટે રજત બમ સીપમેં, જન પ્રવૃત્તિ જિમ નાહિ,
નરમેં આતમ બમ મિટે. ત્યુ દેહાદિકમાહિ. ૨૦
ફિરે અળોધે કંઠ ગત, ચામીકરકે ન્યાય,
જ્ઞાન પ્રકાશે સુગતિ તુજ, સહજ સિદ્ધિ નિરૂપાય. ૨૧
યા વિન તું સૂતો સદા. યોગે ભોગે જેણિ,
રૂપ અતીન્દ્રિય તું છતે. કહી શકે કહુ કેણિ. ૨૨
દેખેં ભાખેં ચૌ કરે, જ્ઞાની સખહિ અચંભ;
વ્યવહારે વ્યવહારસૂં, નિશ્ચયમેં ચિરધંભ. ૨૩

વિવેચન—જેમ કોઈ અજ્ઞાનીને શુકલો રૂદ રજતમ્ છીપમાં રૂપાનો બમ ધવાળી તેને લેવા માટે પ્રયાસ કરે છે, પણ તે જેમ જોટો છે, તેમ તને દેહમાં આત્મશુદ્ધિના બ્રમથી ફૂટ અભ્યાસ ધયો છે પર વસ્તુને પોતાની માનવી અને તેના ચોગે નાગ-દેવમા લપટાઈ પુનઃ પુનઃ કર્મની વર્ગાણાઓને ગ્રહણ કરવી. ધન, ધાન્ય, દેહાદિક પર વસ્તુ ચર્મે અનેક પ્રકારના ઉચોગો કરવા અને કલેશો સહન કરવા, એ સર્વ ફૂટ અભ્યાસ બહિરાત્મશુદ્ધિની હે આત્મા તને ધયો છે એમ તું બાળ.

છીપમાં થતી રજતબુદ્ધિનો ભ્રમ મટી જતાં, જેમ મનુષ્યોની પ્રવૃત્તિ છીપ ગ્રહણ કરવામાં થતી નથી તેમ દેહાદિમાં થતો જે આત્મભ્રમ તેનો નાશ થવાથી દેહાદિકમાં પૂર્વે રાગ દ્વેષના યોગે જેવી પ્રવૃત્તિ થતી હતી, તે હવે થતી નથી.

જેમ કોઈ અજ્ઞાની પોતાના કંઠમાં હાર છે, પણ ભ્રમ થવાથી મારો હાર ક્યાં એમ કહેતો ફરે છે, પણ જાતિ દૂર થવાથી પોતાના કંઠમાં જ હાર છે, એમ તેને સત્ય લાભે છે એમ અજ્ઞાની જીવ પણ દેહાદિ પર વસ્તુમાં, આત્મભ્રાંતિ ધારણ કરી, ત્યાં આત્મતત્ત્વને શોધે છે, પણ તે જાતિ દૂર થવાથી જ્ઞાન યોગે પોતાનામાં આત્મસ્વરૂપ લાભે છે. પોતાના જ્ઞાન વડે જ મુક્તિ થાય છે, સહજ સ્વભાવે આત્માનું પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ સિદ્ધપણું પ્રગટ થાય છે, એમાં બાહ્ય ઉપાયની જરૂર પડતી નથી. સહજ સમાધિભાવે આત્મા પોતાનું સિદ્ધ સ્વરૂપ પ્રકાશે છે.

જે આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના તું બાહ્ય યોગમાં અને બાહ્ય વસ્તુના ભોગમાં સતો હતો, હવે જ્યારે આત્મજ્ઞાન પ્રગટ્યું ત્યારે સમન્વય કે તું તો અતીન્દ્રિય છે એટલે સ્પર્શેન્દ્રિય, રમનેન્દ્રિય, ઘ્રાણેન્દ્રિય, ચક્ષુરિન્દ્રિય અને શ્રોતેન્દ્રિય એ પંચ ઇન્દ્રિયોથી જણાતો નથી. અર્થાત્ ત્વચાથી સ્પર્શનો નથી. કારણ કે તું તો સ્પર્શ રહિત છે. જીભથી તું ગ્રહાતો નથી. કારણ કે તું તો પચ પ્રકારના રસ રહિત છે તું નાસિકાથી ગ્રહણ થતો નથી. કારણ કે તું તો ગંધ રહિત છે ગંધ જેનામા હોય તેને નાસિકા ગ્રહણ કરે છે. વળી ચક્ષુ ઇન્દ્રિય-રૂપને પ્રકુણ કરે છે અને તું આત્મા તો કાળો, નીલો ઇત્યાદિ

રૂપથી રહિત છે, તેથી ચક્ષુરિન્દ્રિયથી પણ ગ્રહણ થતો નથી. શ્રોત્રેન્દ્રિય શબ્દનુ ગ્રહણ કરે છે અને તું તો શબ્દ રહિત છે, માટે શ્રોત્રથી ગ્રહણ થતો નથી. માટે હું ઇન્દ્રિય અગોચર છું. દેહતા જ્ઞાન સ્વરૂપે હું છું. મારૂ સ્વરૂપ કયન કરવું અશક્ય છે. તો મને વાચા અગોચરને કોણ કહી શકે? એવો સ્વપર પ્રકાશક ત્રિકાલ નિત્ય હું છું એમ આત્મજ્ઞાની અંતરાત્મા નિશ્ચય કરે છે.

જ્ઞાની દેખે કંઈ અને બોલે કંઈ જ્ઞાનીનું સર્વ કર્તવ્ય આશ્ચર્યકારક છે. વ્યવહારમા શુદ્ધ રીતે વર્તે છે અને તેમ જ નિશ્ચયનયે પોતાના શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર સ્તંભ સમાન વર્તે છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે. “નિશ્ચયદૃષ્ટિ ચિત્ત ધરીજી, પાલે જે વ્યવહાર.” એથી સર્વ સ્વરૂપ સમજવું. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની ચર્ચા ઘણી છે. તેનું સ્વરૂપ સદશુરુ ઠારા ધારવું.

ક્ષીયન્તેડૈવ રાગાદ્યાસ્તત્ત્વતો માં પ્રપદ્યનઃ ।

લોઘાત્માનં તતઃ કશ્ચિન્ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥ ૨૫ ॥

અર્થ—જ્ઞાનસ્વરૂપ મને [આત્માને] તત્ત્વથી જાણનારના રાગાદિ શત્રુ અહિં જ ક્ષીણ થાય છે. પશ્ચાત્ મહારે કોઈ શત્રુ કે પ્રિય નથી.

અત્ર એટલે આ જન્મમાં જ. જ્ઞાનસ્વરૂપ સર્વ પરલાવથી ગહિત એવા નિર્મલ આત્માને જાણનાર પુરૂષના રાગ-દ્વેષાદિ દોષોનો નાશ થાય છે. શાથી ક્ષીણ થાય છે? તો ઉત્તરમાં સમજવું કે આત્માને તત્ત્વથી જાણવાથી, યથાવત્ આત્મસ્વરૂપ જાણવાથી, રાગાદિ ક્ષીણ થયા તેથી મારે કોઈ શત્રુ કે મિત્ર રહેતા નથી.

મામપદ્યન્નયં લોકો, ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ।

માં પ્રપદ્યન્નયં લોકો, ન મે શત્રુર્ન ચ પ્રિયઃ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—મને નહીં દેખતો એવો આ લોક મારો શત્રુ નથી, કે મારો મિત્ર નથી અને મને દેખતો આ લોક મારો શત્રુ નથી કે મારો મિત્ર નથી આત્મસ્વરૂપ પ્રતિપન્ન-પ્રાપ્ત થયે છતે, વા અપ્રતિપન્ન-અપ્રાપ્ત થયે છતે, આ લોક માગ ઉપર શત્રુ-મિત્રભાવને અગીકાર કરે નહિ; તેમાં આત્મસ્વરૂપ અપ્રતિપન્ન છતાં મને નહીં દેખતો એવો લોક મારો શત્રુ કે મિત્ર નથી. અપ્રતિપન્ન છતાં વસ્તુસ્વરૂપમા રાગાદિકની ઉત્પત્તિ માનતા અતિપ્રસંગ આવે, તેમ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિપન્ન-અગી કાર કર્યા છતાં પણ લોક મારો શત્રુ કે મિત્ર નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપની પ્રતીતિ થયે છતે રાગાદિકનો વિશેષ કરી ક્ષય થવાથી શી રીતે શત્રુ મિત્રભાવ મારે હોય ? હવે અંતરાત્મા બહિરાત્માનો ત્યાગ કરે. પશ્ચાત્ પરમાત્મ પ્રાપ્તિનો શો ઉપાય ? તે બતાવે છે.

ત્યક્ત્વૈવ વહિરાત્માનમન્તરાત્મવ્યવસ્થિતઃ ।

ભાવયેત્પરમાત્માનં, સર્વેસંકલ્પવર્જિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

અર્થ—આ પ્રમાણે બહિરાત્માને તણીને અંતરાત્મામાં વ્યવસ્થિત થએલાએ સર્વ સંકલ્પ વર્જિત પરમાત્માની પૂર્વોક્ત પ્રકારે ભાવના કરવી. અંતરાત્માપદ પ્રાપ્ત કરે છતે, બહિરાત્માનો ત્યાગ કરી અંતરાત્મા પરમાત્માની ભાવના કરે. કેવા પ્રકારનો પરમાત્મા છે ? તો કહે છે કે સર્વ સંકલ્પ વર્જિત છે, અથવા સર્વ સંકલ્પ વર્જિત થઈ પરમાત્માને ભાવે તે પરમાત્મા વા વ છે જે જેનું ધ્યાન કરે, તે તેવા થઈ બાવ છે. શ્રી જ્ઞાન

વિમલસૂરિ કહે છે કે—

“ઈલિ ભમરી સંગથી, ભમરી પદ પાવે,
જ્ઞાનવિમલ પ્રભુ આત્મા, પરમાનન્દ પદ પાવે.”

ઈત્યાદિ અર્થ સમજવો.

સોહમિત્યાત્ત-સંસ્કારસ્તસ્મિન્ભાવનયા પુનઃ ।

તત્રૈવ દૃઢસંસ્કારાલ્લભતે હ્યાત્મનઃ સ્થિતિમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થ—તેમા આત્મભાવનાથી તેજ હું, અને તેજ દૃઢ સંસ્કારથી ફરી આત્માની સ્થિતિ આત્મા પામે છે.

જેણે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત ક્ષાયિક ચારિત્ર, ક્ષાયિક સમકિત, ક્ષાયિકભાવે દાનાદિ પંચલગ્નિ અને આઠ ગુણથી પૂર્ણ એવા પરમાત્મા, તેજ હું એવો દૃઢ સંસ્કાર ગ્રહણ કર્યો છે, અને તે દૃઢ ભાવનાથી પુનઃ પરમાત્માને વિષે જેને એકાગ્રતા થઈ છે તે આત્માનુ સ્વરૂપ પામે છે.

જગ જાણે ઉન્મત્તગૌ, એ જાણે જગ અંધ,
જ્ઞાનીકું જગમે રહ્યો, યુ નહિ કોઈ સંબંધ. ૨૪
યા પરછાહી જ્ઞાનકી, વ્યવહારે જુ કહાઈ,
નિર્વિકલ્પ તુજ રૂપમેં, દ્વિધા ભાવ ન સહાઈ. ૨૫
યુ જાહિરાતમ છાડીકે, અંતર આતમ હોઈ,
પરમાતમ મતિ ભાવીએ, જહાં વિકલ્પ ન કોઈ. ૨૬
સોમૈં યા દૃઢ વાસના, પરમાતમ પદ હેત,
ઈલિકા ભમરી ધ્યાનગત, જિનમતિ જિનપદ દેત. ૨૭

વિવેચન—જગત જ્ઞાનીને ઉન્મત્ત જાણે છે, ત્યારે જ્ઞાની જગતને આધણુ જાણે છે. કારણ કે જગતના સર્વ જીવ માયાથી

કસાયા છે અને પરવસ્તુમાં માયા, મમતા ધારણ કરે છે અને જ્ઞાનચક્ષુથી રહિત છે, માટે તે અધ છે, એમ જ્ઞાની વિચારે છે. જ્ઞાનીને જગતમાં રહેતાં કોઈની સાથે સંબંધ નથી. જેમ ધાવમાતા પારકા પુત્રને ખવરાવે છે, પીવરાવે છે, રમાડે છે. પણ તેનાથી પોતાનો તે નથી એમ જાણે છે, તેમ જ્ઞાની પણ ઔદયિક લાવના યોગે પરના સંબંધમાં આવે છે, પણ એ થઈ અતરથી ન્યારો વર્તે છે, અને નિશ્ચયથી તેને પરપુરુષલક્ષ સાથે સંબંધ નથી, કારણ કે તે અંતરથી પરપુરુષલક્ષના સંબંધ રહિત વર્તે છે અને રાગ-દ્વેષથી પરવસ્તુમાં લેપાતો નથી.

જે પરછાયા જ્ઞાનની વ્યવહારમાં જેમ કપાય છે, તે નિર્વિકલ્પ હોય આત્મા ! નિર્વિકલ્પ તારા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં જે પ્રકારનો લાવ સોહાતો નથી. અર્થાત્ હોતો નથી.

એમ બહિરાત્મલાવ ત્યાગીને, અંતરાત્મા થઈ જ્યાં સંકલ્પ વિકલ્પ નથી, એવા પરમાત્માની શુદ્ધ મતિથી લાવના કર્ણ તે જ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય આત્મા હું છું. એવી જ વાસના પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ માટે છે. ઇલિકા અને લામરી દૃષ્ટાંતે અત્ર રાગદ્વેષ રહિત એવી જિનમતિ જિનપદની પ્રાપ્તિ માટે છે અર્થાત્ જિનના ધ્યાનથી આત્મા સ્વયં જિન બનેલ છે.

મૃદાન્મા યત્ર વિશ્વસ્ત્ત્વનો નાન્યદ્ ભયાસ્પદમ્ ।

યતો મીતન્નતો નાન્યદ્ભયસ્થાનમાન્મનઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ—મૃદાન્માને જે જગ ઉપર વિશ્વાસ છે તે કરતા વધુ બ્યસ્થાન અન્ય કોઈ નથી અને જેનાથી તે ભય પામ્યો તેનું ક્ષત્તા પીડા નિર્ભય સ્થાન આત્માને કોઈ નથી.

મૂઠાત્મા એટલે બહિરાત્મા, જ્યાં શરીર, પુત્ર, કલત્ર, ધન, ધાન્ય, ઘરખાર, હાટ, વખાર, દુકાન વિગેરેમાં વિશ્વાસ કરે છે. એ વસ્તુઓ મારી છે, હું એ વસ્તુઓથી ભિન્ન નથી, એમ અલેદ બુદ્ધિ અશુદ્ધ પરિણામથી ધારણ કરે છે, તેનાથી કોઈ અન્ય લયસ્થાન નથી. એટલે તે જ વસ્તુ તેને લયનું કારણ છે અને જે પરમાત્મ સ્વરૂપ તેમા રમણતા, તેની લાસકતા, તેમાં તન્મયતા, તેની એકાગ્રતા, તેમાં લયલીનતા તે થકી લય પામેલો છે પણ તેનાથી બીજા કોઈ અલયસ્થાન નથી. અર્થાત્ અજ્ઞાની જીવ આત્મસ્વરૂપમા પ્રવૃત્તિ કરતાં લય પામે છે, પણ ખરેખર નિશ્ચયથી જોતા આત્માનું ધ્યાન, આત્માનું જ્ઞાન, આત્મામા રમણતા અને આત્મામા સ્થિરતા કરવાથી અનંત સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને તે જ અલયસ્થાન છે.

ભારે લય પદ સોઈ હૈ, જહું જહૂં બીસાસ;

બિનસુ' ઓ કરતો ફિરે, સોઈ અલયપદ તાસ. ૨૮

આનો અર્થ ઉપરના શ્લોકમા સમાય છે તેથી વિશેષ વિસ્તાર કર્યો નથી.

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य, स्तिमितेनान्तरात्मना ॥

यत्क्षण पश्यतो भाति, तत्तत्त्वं परमात्मनः ॥ ૩૦ ॥

અર્થ—સર્વે ઇન્દ્રિયોનું સંયમન કરી સ્થિત્ભૂત અંતરાત્મા વડે ક્ષણમાત્ર જોતા જે જણાય છે. તે જ પરમાત્માનું તત્ત્વ છે. પોતપોતાના વિષયમા પ્રવર્તતી બધી ઇન્દ્રિયોને નિરોધી, અર્થાત્ મૂલમા કહ્યા પ્રમાણે સંયમન કરીને તેમ જ સ્થિરાત્માથી જોતાં જે ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રતિભાસે છે તે જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ.

ઇન્દ્રિયવૃત્તિ નિરોધ કરી, જો બિનુ ગલિત વિલાપ;
 દેખે અંતર આત્મા, સો પરમાત્મ લાવ. ૨૯
 આનો અર્થ ઉપરના શ્લોકમા સમાય છે તેથી વિશેષ
 વિસ્તાર કર્યો નથી. અર્થ સુગમ છે

યઃ પરાત્મા સ ઇવાહં, યોડહં સ પરમસ્તતઃ ।

અહમેવ મયોપાસ્યો, નાન્યઃ કશ્ચિદિતિ સ્થિતિઃ ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—જે પરમાત્મા તે જ હું, અને જે હું તે જ પરમાત્મા,
 એટલે હું જ. જે પરમ એટલે પ્રસિદ્ધ ઉત્કૃષ્ટ આત્મા છે, તે જ
 હું છું, અને જે સ્વસંવેદન પ્રસિદ્ધ હું, એ નિશ્ચયનું સ્થાન
 અંતરાત્મા છું. તે જ પરમાત્માનો આવો અલેદ છે, એટલે
 હું જ મારે પોતાને ઉપાસ્ય છું. બીજા કોઈની આરાધનાની
 મારે જરૂર નથી એવી મારી સ્થિતિ છે.

પ્રત્યાગ્ય વિષ્યેભ્યોડહં, માં મયૈવ મયિ સ્થિતમ્ ।

વૌધાત્માનં પ્રપનોડસ્મિ, પરમાનન્દ-નિર્વૃત્તમ્ ॥ ૩૨ ॥

અર્થ—મને પોતાને મારી મેળે વિષયોથી જોયી આણી
 મારામા રહેલા જ્ઞાનાત્મા જે પરમાનંદ નિવૃત્ત છે, તેને પ્રપન્ન
 હું છું.

વિવેચન—હું જે દ્રવ્યાર્થિકનય અને પર્યોયાર્થિકનયથી શુદ્ધ
 તે મારા આત્માને જ પ્રાપ્ત છું. તે સ્વરૂપ હું ત્રિકાલમાં
 અખંડપણે સત્તાએ છું. મારા આત્માને ક્ષયોપશમચેતના યોગે,
 વિષયોમાંથી જોયી, પોતાના અબાધિત સહજ સ્વભાવમા
 પ્રપન્ન છું હું મારા જ્ઞાનગુણમય આત્મામા પરમ આનંદ વડે
 પરિપૂર્ણ છું.

યો ન વેત્તિ પરં દેહાદેવમાત્માનમવ્યયમ્ ।

લભતે ન સ નિર્વાણં, તપ્ત્વાપિ પરમં તપ. ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—જે આત્માને આ પ્રકારે અવ્યય તથા દેહથી પર જાણતો નથી, તે જીવ પરમ તપ તપ્યા છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી.

વિવેચન—જે દેહથી આત્માને ઉક્ત પ્રકારે ભિન્ન જાણતો નથી, તથા અવ્યય એટલે ત્રિકાલમા નાશ ન થાય, એવો જાણતો નથી, તે બહિરાત્મા મિથ્યાત્વી જીવ મોક્ષ પામી શકતો નથી, અનેક પ્રકારના ઘોર તપ તપ્યા છતાં પણ મોક્ષ પામતો નથી. આત્મજ્ઞાનની દશા ઉત્પન્ન થયા વિના મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

કષ્ટ કરે સજમ ધરે, ગાળો નિજ દેહ,

જ્ઞાન દશા વિણ જીવને, નહીં હુ જનો છેહ. આતમ૦

ત્યાગુધી આત્મજ્ઞાન થયું નથી, ત્યાગુધી રાગાદિ દોષોનો કાય થતો નથી. કહ્યું છે કે—

૫૬

સજનન ધરમ ધરમ મુજ ખોલે, અંતર પડદો ન ખોલે, સજ૦
કોઈ ગંગા જમના જૂલ્યા, કોઈ લલુતે ભૂલ્યા,
કોઈ જનોઈમા અંખાણા, કીરીટી દેઈ ક્રેઈ કુલ્યા સજ૦ ૧
મુંડ મુંડાવે ગાડરીયા જગ. કેશને તોડે રંડી,
માલા મણકા વેરી પહેરે. નિત્ય ચાલે પગદંડી. સજ૦ ૨
ધર્મ ન વણે ધર્મ ન મરણે. ધર્મ ન કરવત કાશી,
ધર્મ ન લાતિ ધર્મ ન લાતિ. ધર્મ ન જંગલવાસી. સજ૦ ૩

ગદ્દાં ખાખ માહિ આખોટે, તે પણ સાચાં ખાખી,
 નિર્વસાં પથુ પંખી ફરે છે, મમતા દીલમા રાખી. સખ૦ ૪
 જળતક અંતર્તત્ત્વ ન ખુલે, તળતક લવમા હુલે,
 ખુદ્ધિસાગર આતમધર્મે બ્રાતિ ભ્રમણા ભૂલે. સખ૦ ૫

વળી શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાયજી નીચે મુજબ કહે છે
 કે—(જ્ઞાન દશા મહિમા વિશે)

પદ

જ્ઞાની જ્ઞાનમગન રહે રે, રાગાદિક મલ ખોય,
 ચિત્ત ઉદાસ કરણી કરે રે કર્મ બંધ નહિ હોય. ચેતન૦ ૩
 લીન ભયો વ્યવહારમેં રે, યુક્તિ ન ઉપજે કોય,
 દીનભયો પ્રભુપદ જપે રે, મુક્તિ કીડાંસુ હોય. ચેતન૦ ૪
 પ્રભુ પૂજે સમરો પદો, કરો વિવિધ વ્યવહાર,
 મોક્ષ સરૂપી આતમા, જ્ઞાનગમ્ય નિરધાર. ચેતન૦ ૫
 જ્ઞાનકલા ઘટઘટ વસે, ભેગ ભુગતકે પાર,
 નિજ નિજ કલા ઉદ્યોત કરે, મુગતિ હોય સંસાર ચેતન૦ ૬
 બાહુવિધ ક્રિયા કલેશશું, શિવપદ લહે ન કોય,
 જ્ઞાનકલા પરગાસસુ, સહજ મોક્ષ પદ હોય. ચેતન૦ ૭

ઈત્યાદિથી આત્મજ્ઞાનનો મહિમા મોટામા મોટો બાણવો
 મોક્ષસ્વરૂપી આત્મા જ્ઞાનથી ગમ્ય છે. અને જ્ઞાનથી જ તેનો
 નિશ્ચય થાય છે અનેક પ્રકારના તપ, સંયમરૂપ ક્રિયાના
 જંગમથી જ ફક્ત એક મુક્તિ પામતું નથી, ત્યારે અતઃ
 જ્ઞાનકલ્પનો પ્રકાર થાય છે, ત્યારે સહેજે મુક્તિ પદ મળે છે.

દેહાદિક્તે' લિન્નમે', મોથે ન્યારે તેહું;

પરમાત્મ પથદીપિકા. શુદ્ધ ભાવના એહું ૩૦

વિવેચન—હું દેહ. વાણી અને મન આદિથી લિન્ન ત્રણે કાલમાં છું. અને તે મારાથી ન્યારા છે, આવી સતત શુદ્ધ ભાવના ભાવવી તે પરમાત્મ માર્ગની દીવી છે. જેમ કોઈ અંધકારમય સ્થાનમાં થઈ અન્ય સ્થાને જવું હોય તો દીવાની જરૂર છે. તેના વિના જઈ શકાય નહિ, તેમ અત્રે પણ પૂર્વોક્ત પ્રકારની શુદ્ધ ભાવના વિના મોક્ષમાર્ગમાં ગમન કરી શકાય નહિ, માટે શુદ્ધ ભાવના, અતરાત્મની પરમાત્મ સ્થિતિ પ્રગટાવવામાં દીવીના સમાન પ્રકાશ કરી આપે છે, અથવા પરમાત્મપદના રસ્તામાં દીવી સમાન છે એમ અર્થ ગ્રહણ કરવો.

ક્રિયા કષ્ટ ભી નહું લાહે, ભેદ જ્ઞાન સુખવત,

યા વિન બહુ વિધિ તપ કરે, તો ભી નહિ ભવ અંત. ૩૨

શરીરથી લિન્ન આત્માને બાણી, નિશ્ચય કર્યો વિના અનેક પ્રકારની ક્રિયાના કષ્ટ સહન કરે અને અનેક પ્રકારનાં તપ કરે, તો પણ ભવાત થતો નથી શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

પર પરિણતિ પોતાની માને, ક્રિયા ગર્વે ઘટેલો;

બંધ મોક્ષ કારણ ન પીછાણે, તે મૂરખમે' પહેલો ૩૩

જે છવ પર પરિણતિ પોતાની માને છે. એટલે રાગદેષમાં મુંઝાયો છે, તે આત્મા ને પુદ્ગલનો ભેદ બાણતો નથી. અને સાક્ષારીક પદાર્થ પોતાનો કરી બાણે છે; અને ક્રિયાના ગર્વે એટલે અહંકારે જે ગાડો બન્યો છે. પણ બંધ શાઘી ધાય છે અને મોક્ષ શાથી ધાય છે, તે બાણતો નથી જ તે સર્વ મૂર્ખમાં

કરવું, સ્વસ્વરૂપમાં લય પામેલું તત્વ પરમાત્મ તત્ત્વનો પ્રકાશ કરે છે, માટે લબ્યજીવોએ સર્વ વિષયોમાંથી મનને ખેંચી એક આત્મામાં સ્થિર કરવું.

यदा मोहात् प्रजायेते, रागद्वेषौ तपस्विनः ।

तदैव भावयेत्स्वस्थमात्मानं शाम्यतः क्षणात् ॥ ૩૧ ॥

અર્થ—જ્યારે તપસ્વીને મોહથી રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સ્થિર એવા આત્માને ભાવવો, તેથી ક્ષણમાત્રમાં રાગ દ્વેષ ઉપશમે છે.

વિવેચન—મોહનીય કર્મોદયથી, જ્યારે તપસ્વીને આત્મામાં રાગ દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય; ત્યારે બાહ્ય વિષયથી વ્યાવૃત્ત કરેલા આત્માના સ્વરૂપની ભાવના કરવી, જેથી ક્ષણવારમાં જ રાગ દ્વેષાદિની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

यत्र काये मुने. प्रेम, ततः प्रचाव्य देहिना ।

बुद्ध्या तदुत्तमे काये, योजनात्પ્રેમ નર્ચ્યાત ॥ ૪૦ ॥

અર્થ—જે કાયમાં મુનિને પ્રેમ હોય, ત્યાંથી દેહીએ દેહ બુદ્ધિ છોડવી, તે કરતાં ઉત્તમ કાયમાં એટલે આત્મસ્વરૂપમાં પ્રેમ જોડવો, જેથી પૂર્વ અપ્રશસ્યદેહિક પ્રેમ નાશ પામે છે.

વિવેચન—પોતાની કે પારકી જે કાયા તે ઉપર મુનિને પ્રેમ હોય તો દેહી એટલે આત્માને વિવેક જ્ઞાને કરી છોડવો, પછી તો કાયા કરતાં ઉત્તમ કાયા એટલે ચિદાનંદ યુક્ત આત્મરૂપી કાયા તે ઉપર પ્રેમ લગાડવો, તે પણ અંતર દૃષ્ટીથી પ્રેમ આત્મા રૂપી કાયામાં લગાડવો, એમ થવાથી પૂર્વનો જે કાયસ્નેહ, તે જગ થાય છે.

સમાધિશતકમ્

આત્મવિભ્રમજં દુઃસ્વમાત્મજ્ઞાનાત્ પ્રશમ્યતિ ।
નાડયતાસ્તત્ર તિર્વાન્તિ, કૃત્વાઽપિ પરમ તપઃ ॥ ૪૨ ॥

અર્થ—આત્મવિભ્રમજન્ય જે દુઃખ તે આત્મજ્ઞાનથી નાશ
પામે છે. પરમતપ કરીને પણ આત્મજ્ઞાનને વિષે અત્યંતપર
જે છે તે સુક્તિ પામતા નથી.

વિવેચન—શરીર, મન, વાણીમા આત્મબુદ્ધિથી ઉત્પન્ન
થએલ વિભ્રમ, અને વિભ્રમથી ઉત્પન્ન થએલ અનેક પ્રકારનું
દુઃખ. તે આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે આત્મજ્ઞાન અર્થે યત્ન
નહિ કરનારાઓ ઘોર મહાકલેશકારક તપ કરીને પણ સુક્તિ.
પદને પામતા નથી શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

આતમ અજ્ઞાને કરી, જે લવ દુઃખ લહીએ,
આતમ જ્ઞાને તે ટળે એમ મન સદ્દહીએ. આતમ ૧

આતમઅજ્ઞાનથી થતું દુઃખ આતમજ્ઞાન થવાથી નાશ પામે
કે, એમ શુદ્ધ દહ શ્રદ્ધા કરવી

રજ્જી અવિદ્યા જનિત, અહિ મિટે રજ્જી કે જ્ઞાન,
આતમ જાને ત્યુ મિટે. લાવ અખોધ નિદાન. ૩૪

ધર્મ અરૂપી દ્રવ્ય કે, નહિ રૂપી પરહેત,
અપરમ ગુન રાત્ર્ય નહિ, યું જ્ઞાની મતિ દેત ૩૫

નેગમનયકી કલપના, અપરમ લાવ વિશેષ,
પરમભાવમે મગનતા, અતિવિશુદ્ધ નય રૂપ ૩૬

વિવેચન—અધિકારમા દૂરથી જોતા, દોરડી સૂરપના જેવી
લાસી, અને મનમા બાંધ્યું કે અરે આ તો સૂર્ય છે, એમ

નિશ્ચય કરી, મનમાં લય પામ્યો. પણ મનમાં વિચાર થયો કે આ જો સર્પ હોય તો હાલવો જોઈએ અને આ તો સ્થિર લાગે છે, માટે આ તો દોરડી છે કે સર્પ છે. વળી છેક પામે ગયો, પણ સ્થિર જેવું લાસ્યુ. અંતે તપાસ કરી જોયું તો દોરડી (રજ્જુ) લાગી ત્યારે સમજવાનું કે પ્રથમ દોરડીમાં સર્પ બુદ્ધિ હતી, પણ દોરડીનું ઘરાઘર જ્ઞાન થવાથી સર્પ બુદ્ધિ નાશ પામી. તેમ દેહાદિકમાં અવિદ્યા યોગે આત્મબુદ્ધિની બ્રાંતિ થઈ છે, પણ જ્યારે આત્મજ્ઞાનનો નિર્ધાર થાય, ત્યારે દેહાદિકમાંથી આપોઆપ આત્મ બુદ્ધિની બ્રાંતિ ટળે છે, અને આત્મા આત્મસ્વરૂપે પ્રકાશે છે અને મિથ્યાત્વ આદિ બ્રાંતિનાં કારણો આત્મજ્ઞાનથી નાશ પામે છે.

અરૂપી આત્મ દ્રવ્યનો ધર્મ પણ અરૂપી છે. તે અરૂપી આત્મ દ્રવ્ય ધર્મનો હેતુ રૂપી દ્રવ્ય નથી; કારણ કે અરૂપી ધર્મમાં રૂપીને હેતુતા ઘટતી નથી, તેમ પોતાની જાતિથી લિપ્ત એવું પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે તે આત્મદ્રવ્યમાં નિશ્ચયથી જોતાં કારણીભૂત નથી. પરસ્પર લક્ષણોથી જે દ્રવ્ય લિપ્ત છે તે પરસ્પર ઉપકારક જાની શકતાં નથી અપરમ ગુણમાં રાચવું નહિ એમ જ્ઞાની પોતાની મતિ દઈ રહ્યા છે. અપરમ ભાવ વિશેષ નેગમનયની કલ્પના છે, અને પરમભાવમાં મગ્નતા તે અતિશુદ્ધ નયની રેખા છે, અતિવિશુદ્ધનય એટલે શુદ્ધ નિશ્ચય ના જાણવો. ઉત્કૃષ્ટ આત્મધર્મમાં જ રમવું તે નિશ્ચય નયનો માર્ગ છે, નેગમનયની કલ્પનાએ જે જે ધર્મકરણી શાય છે જે અપરમ ભાવ વિશેષ છે, માટે શુદ્ધ આત્મધર્મમાં રાચવું.

સમાધિશતકમ્

રાગાદિક જળ પરિહરી, કરે સહજ શુભ જોજ,
ઘટમેં લી પ્રગટે તદા, ચિદાનંદ શ્રી મોજ. ૩૭
રાગાદિક પરિણામયુત, મનહિ અનંત સસાર;
તેહ જ રાગાદિક રહિત, જાનિ પરમપદ સાર ૩૮
લવપ્રપંચ મન જાલકી, જાણ જાહી મૂલ;
ચાર પાંચ દિન મુખ લગે, અંત ધૂલકી ધૂલ. ૩૯

વિવેચન—રાગ દ્વેષ, પરભાવ આદિ પરિહરીને પોતાના આત્માના શુભોની જોજ કરે, તો પોતાના ઘટમાં જ ચિદાનંદની મોજ પ્રગટે છે, જે અનંતસિદ્ધ પરમાત્મા થયા, થાય છે અને યશ્વે તે પોતાના શુભોની ધ્યાન દ્વારા જોજ કરીને થયા છે. ત્યાં સુધી આત્માના શુભોની પ્રાપ્તિ માટે ધ્યાન દ્વારા જોજ થી, ત્યાં સુધી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થતી નથી. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય આત્મશુભની જોજ કરતા અનુભવજ્ઞાને કહે છે કે—
ચેતન ગળ મોહે દર્શન દીજે, તુમ દર્શન શિવમુખ પામીજે,
તુમ દર્શન લવ છીજે. ચેતન ૧

પોતાના આત્માનું ધ્યાન અને તેમા રમણતા તથા સ્થિરતા વિના ચિદાનંદની મોજ પ્રગટતી નથી અનુભવજ્ઞાનનો રસ જેણે જાણ્યો તેણે જ જાણ્યો છે.

રાગ અને દ્વેષ પરિણામવાળું મન તે જ અનંત સસાર છે અને રાગાદિક રહિત એવું મન તે જ પરમપદ સમજવું મનને વસા કરવું તે જ સર્વધી મોટામા જાય છે યોગજ્ઞાનીએ મન પચ પ્રકારનું કર્યું છે. ૧ ક્ષિત્તમન. ૨ મૂઢમન, ૩ વિક્ષિપ્ત

મન, ૪ એકાગ્રમન અને ૫ નિરુદ્ધમન. તેમા ક્ષિપ્તુ લક્ષણ કહે છે—પોતાના ચિત્ત સન્મુખ કલ્પેલા વિષયમાં રજોગુણથી યુક્ત તેમ જ સુખ દુઃખથી યુક્ત સ્થાપેલુ મન તે બહિર્મુખતાને પામેલુ, તેને ક્ષિપ્તમન કહે છે

જેમા બહુલતાએ (વિશેષ પ્રકારે) તમોગુણ હોય. કોધાદિ સહિત, વિરુદ્ધ કામમા તત્પર હોય, તેમ જ કૃત્યાકૃત્યના વિવે રહિત હોય તેવા મનને મૂઢમન કહે છે.

સુખ દુઃખના કારણ તથા શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધમ પ્રવર્તેલા ચિત્તને વિક્ષિપ્તમન કહે છે.

રાગદ્વેષાદિથી રહિત એવા ગુણવંત પુરોના નિરંતર ખેદાદિકનો પરિહાર કરવાથી જે મન સર્વ કાર્યમાં સરખું થયુ છે, તેને એકાગ્રમન કહે છે.

જેની વિકલ્પવૃત્તિ શાત થઈ છે અને જેનુ મન અવગ્રહાદિ ક્રમથી પાછું આસર્યું છે, એવું આત્મસ્વભાવમા રમણ કરનાર મુનિઓનુ મન એ નિરુદ્ધમન કહેવાય છે. ચિત્તની ત્રણ દશાઓ આત્મસમાધિમા ઉપયોગવાળી નથી. ચિત્તની છેડી બે દશા આત્મસમાધિમા ઉપયોગી થાય છે. મનને ક્ષણમા માલંગન યુક્ત કરે, અને ક્ષણમાં નિરાલંગન કરે, એ પ્રમાણે અનુભવની પરિપક્વતાથી નિરાલંગનપણું પમાય છે વળી કહે છે કે—

આત્મચેત્કપદાર્થ, યદા ન કિંચિદ્વિચિન્તયેદન્યત ।

અનુપનતેન્ધ્યનવદ્વિરુપશન્ત, મ્યાત્તદા ચેતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—મન એક પદાર્થ અવલંબીને ત્યારે અન્ય કંઈ ચિન્તવે નહિ, ત્યારે જેમ કાચ વિનાનો અગ્નિ ઉપશમે છે, તેમ

કે હું રાજ થયો, મારે અનેક રાણીઓ છે, સેવકો હાથ ભેરી
સામે ઉભા રહ્યા છે, એવામાં આજ ઉઘડી ગઈ તો કંઈ દેખાયું
નહિ; તેવી જ રીતે આ દુનિયાના માયિક પદાર્થો જે ક્ષણભંગુર
છે, પ્રતિક્ષણે નાશવંતા છે અને જે આત્માના નથી, તેમાં
રાયવું તે અજ્ઞાનતા સૂચવે છે. બાહ્ય પદાર્થોનું મુખ અને
આત્માને સત્ય જાણી તેનું ધ્યાન કરવું

મોહ બાંધુરી જાલ મન, તામે મૃગ મત હોઉ;
'યામે' જે મુનિ નહિ પડે, તાકું અસુખ ન કોઉ. ૪૦
જળ નિજ મન સન્મુખ હુએ, ચિત્તે ન પરચુણ દોષ;
તળ બહુરાઈ લગાઈએ, જ્ઞાન ધ્યાન રસ પોષ. ૪૧

વિવેચન—મોહરૂપ વાઘરી અને મનરૂપ જાળ તેમાં પડેલો
જીવ મૃગસમાન જાણવો. સમજવાનું છે કે મોહરૂપ વાઘરીએ
સંસારી જીવરૂપ મૃગલાઓને પકડવાં મનરૂપ જાળ વિસ્તારી
છે, તે મન જાળમાં મૃગ સમાન થઈ હે મુનિઓ! તમે પડ્યો
નહિ, તેમાં જે મુનિવર્થ મૃગ સમાન થઈ પડે નહિ તેને કોઈ
પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી. જે મન જાલમાં ફસાય તે જ મૃગની
પેઠે દુઃખી થાય છે. સંકલ્પ વિકલ્પયુક્ત મન તે જ મોહરૂપ વાઘરીની
જાળ સમજવી અને મનરૂપ જાળમાં પડેલા મુનિ મૃગ સમાન
છે અને તેમાં પડતા નથી તે દુઃખી નથી. જ્યારે મન આત્માના
મન્મુખ થઈ પારકાના દોષ પ્રતિ દોષિ દેતું નથી, ત્યારે બહુ
રીતે મનને આત્મામાં લગાડવું કે જેથી જ્ઞાન ધ્યાનના રમની
બુદ્ધિ થાય

મુખે શરીર દિવ્યાદ્ય. વિષયાનભિવાન્છતિ ।

उपज्ञाऽऽत्ममतिर्दंदे, तत्त्वज्ञानी तत'च्युतिम् ॥૪૦॥

સુખમારવ્યયોગસ્ય, વહિર્દુઃખમયાઽઽત્મનિ ।

વહિરેવાઽસુખં સૌર્યમધ્યાત્મં ભાવિતાઽઽત્મનઃ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ—યોગારંભીને બાહ્યમાં સુખ અને અંતરમાં દુઃખ લાગે છે. અને સિદ્ધયોગીને અંતરમાં સુખ અને બાહ્યમાં દુઃખ લાગે છે.

વિવેચન—આત્મસ્વરૂપનો પ્રથમ અનુભવ કરનારને બાહ્ય વિષયમાં સુખ પડે છે. અને આત્મસ્વરૂપમાં દુઃખ જણાય છે પણ યથાર્થ આત્મસ્વરૂપ જાણનાર સિદ્ધ યોગીને કેવલ આત્મસ્વરૂપમાં જ સુખ લાગે છે અને બાહ્ય વિષયો અસુખરૂપ લાગે છે

યોગારંભીકૂં અસુખ, અંતર બાહિર સુખ;

સિદ્ધયોગકૂં સુખ હૈ, અંતર બાહિર દુઃખ. ૫૦

ભાવાર્થ—બાવનમા શ્લોકમાં આનો અર્થ સમાય છે યોગારંભીને પ્રથમ જગતમાં દેખાતા દૃશ્ય પદાર્થોમાં સુખ બુદ્ધિ હોય છે. કારણ કે તેને હજી આત્મનિશ્ચય, આત્માનુભવ પ્રગટ્યો નથી. પણ જ્યારે સદ્ગુરુદ્વારા નયનિશ્લેષા વડે યથાર્થ આત્મસ્વરૂપનો નિશ્ચય થાય, અને તેમાં રમણતા થાય, ત્યારે તેને આત્મામાં જ સુખ છે એવો નિશ્ચય થાય છે. પછી તે કાયા, મન, વાણીથી આત્માને બુદ્ધો પાડી નિરાલંબનપણે ધ્યાન ધરે છે, ત્યારે અંતરમાં સુખનો મહાસાગર પ્રગટે છે અને તે સુખ સાગરની લહેરોમા આખડ આનંદ લોગવે છે, ત્યારે તેવા યોગીને પચેન્દ્રિયના વિષયો વિષ જેવા દુઃખ દેનાર લાગે છે. બાહ્ય પ્રપંચમા તેને શાંતિ મળતી નથી, વિકલ્પ અને સંકલ્પ ઉપજે છે. એવા જનોની મંગતિથી પણ તે દૂર રહે છે. કેવલ

સમાધિશતકમ્

સહજ આત્મિક સુખ લોગવે છે. તેવા સિદ્ધયોગીને બાહ્ય પદાર્થોમા કેવલ હુંગ જ લાગે છે તેથી સમજવાનું કે જ્યાં સુધી બાહ્ય વસ્તુમા જેને સુખ લાગે છે તે અજ્ઞાની છે, અને અંતરમા સુખનો જેને નિર્ધાર થયો છે. અને બાહ્યવસ્તુના સંબંધથી, લોગથી સુખ નથી એમ જાણ્યું છે તે સિદ્ધયોગી જાણવો. માટે સિદ્ધયોગી થવા સફળરૂ સંગતિ કરી આત્મ-જ્ઞાન શ્રેયસ્વું

तद्व्याप्तत्परान् पृच्छेत्, तदिच्छेत् तत्परो भवेत् ।
येनाऽविद्यामयं रूपं, त्यक्त्वा विद्यामयं ब्रजेत् ॥ ५३ ॥

અર્થ—તે જ બોલવું અને તેની જ પૃચ્છા કરવી, અને તેની જ ઇચ્છા કરવી, કે જેથી અવિદ્યાવાળું રૂપ તત્કાલ-વિદ્યામય રૂપ થાય.

વિવેચન—આત્મતત્ત્વને વિષે બોલવું, અર્થાત્ તેની પારકા આગળ વાત કરી તેની સિદ્ધિ કરવી, તેમ જ જેઓએ આત્મસ્વરૂપ જાણ્યું છે, તેમને આત્મતત્ત્વની પૃચ્છા કરવી અને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું. તેની જ ઇચ્છા રાખવી, અર્થાત્ આત્મતત્ત્વને જ પરમાર્થતઃ સત્ય માનવું અને આત્મસ્વરૂપમાં જ નિમગ્ન થવું. એમ થવાથી બહિરાત્મ બુદ્ધિ સ્વરૂપ જે અવિદ્યા તેને ત્યાગ કરીને આત્મા વિદ્યામય એટલે જ્ઞાનમય આત્મસ્વરૂપને પામે

જો કહિયે જો પૂછિયે, તામે ધરિયે રંગ;
યાતે મિટૈ અબોધતા, બોધ રૂપ તૈ અંગ ૫૧

વિવેચન—તે જ આત્મસ્વરૂપ કદ્યું, અને તે જ આત્મ-

તત્ત્વની પૃચ્છા કરવી, અને તેમાં જ ચોલ-મજ્જના રંગની પેઠે રાગ ધારણ કરવો, કે જેથી અજોધતા ટળે અને જ્ઞાન સ્વરૂપમય આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ પામે. જગતમા અજ્ઞાની લોકો ક્રોધ, માન, માયા, લોભની ઉત્પત્તિ થાય તેવાં વચનો બોલે છે. કેટલાક લોકો ધનને અર્થે અહર્નિશ જોલવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે. કેટલાક સ્ત્રીનું વર્ણન કરી જીભનું સાર્થક્ય સમજે છે, કેટલાક લોકો હિંદુસ્થાન અમેરિકાને પોતાનો દેશ માની દેશાભિમાનથી અનેક પ્રકારના ભાષણો આપે છે, કેટલાક કવિઓ ઠૂઠા-મરકંડીમાં આનંદ ઉત્પન્ન કરાવવા અનેક પ્રકારની કવિતાઓ ગાય છે, એમ રાગ દ્રેષની વૃદ્ધિકારક જગતના જીવોનું જોલવું આત્મહિતકર નથી; અર્થાત્ તે સર્વ નિષ્ફળ છે. તેથી આત્મિક લાભ મળતો નથી, માટે તેવા પ્રકારનું જોલવું તે યુક્ત નથી જેથી અજોધતા ટળે, અને જોધની પ્રાપ્તિ થાય, મોક્ષ માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય, એવું જ જોલવું. શાસ્ત્રો પણ તેવા જ પ્રકારના વાંચવાં કે જેથી આત્મજ્ઞાન થાય. આયુષ્ય અદ્ય, તેમા સારમાં સાર આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરી સ્વસ્વરૂપમા રમણતા કરવી તે જ છે. પોતાની જીભને લવ લવ કરતી વારવી, વિકથા કરવામાં નકામો દિવસ ગાળવો નહિ, વાતો કરવી તો પાત્ર આત્મ સંબંધી કરવી, કારણ કે સારમા સાર આત્મા છે. આત્મજ્ઞાનના પુસ્તકો વાંચવા, પૃચ્છા કરવી, વળી તેનું પરાવર્તન કરી જવું. વળી તે આત્મજ્ઞાન વાતની અનુપ્રેક્ષા કરવી આત્માનું જ ધ્યાન કરવું. શ્રી આનંદધનજી કહે છે કે—

આત્મધ્યાન કરે જો કોઈ, મો દિર ઈચ્છમે નાવે,
વાગ્વત્ત ધીમ્નું સહુ જાણે, એક તત્ત્વે ચિત્ત આવે.
મુનિ મુનિ.

જે પ્રાણી આસન વાળી, અન્ય વસ્તુઓમાંથી ચિત્ત ખેંચી આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં ચિત્તને સ્થાપી પર સખંધી સંકલ્પ વિકલ્પ તેનો ત્યાગ કરી, તદાકાર વૃત્તિથી શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે, તે લવ્યજીવ અનેક મતવાદીઓના વિભ્રમ મમત્વરૂપ જાળમાં ફસાઈ જતો નથી. આત્મતત્ત્વ વિના, અન્ય સર્વ વાગ્જાળ-પ્રપચ જાણવો, એમ નિશ્ચયનયથી આત્મસ્વરૂપ જ હૃદયમાં ઇચ્છે. જે લવ્ય પ્રાણીએ વિવેકથી ઉપાદેય, સાધ્ય, સારમા સાર આત્મધ્યાન સખંધી પક્ષ ગ્રહણ કર્યો છે, તે જ આત્મતત્ત્વ જ્ઞાની કહેવો. માટે જોલણું, પૂછણું, ઇત્યાદિ સર્વ કાર્ય આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે કરવું.

શરીરે વાચિ ચાત્માનં, સંઘત્તે વાક્શરીરયોઃ ।

આન્તોઽઆન્તઃ પુનસ્તત્ત્વં પૃથગેપાં નિવુદ્યતે ॥ ૫૪ ॥

અર્થ—વાણી અને શરીર એ આત્મા, એમ જેને બ્રાન્તિ છે તે વાણી તથા શરીરને આત્મા માને છે અને અબ્રાન્ત છે તે શરીર તથા વાણીથી આત્મતત્ત્વને પૃથક્ જાણે છે—

વિવેચન—વાણી અને શરીરને આત્મા જાણવારૂપ જેને બ્રાન્તિ છે તેવો બહિરાત્મા તે વાણી અને કાયાને આત્મા જાણે છે. પણ યદ્યર્થ આત્મસ્વરૂપનો જાણનાર તે શરીર અને વાણીથી આત્માને પૃથક્ બરાબર જાણે છે.

ન તદસ્તીન્દ્રિયાર્થેષુ, યત્સંમંકરમાત્મન. ।

તથાપિ રમતે વાલસ્ત્રવ્રંદાજાન-ભારનાત્ ॥ ૫૫ ॥

અર્થ—ઇન્દ્રિયાર્થમાં એવું કાંઈ નથી કે જે આત્માને હેમંકર હોય તો પણ બાહ્ય અજ્ઞાનભાવનાથી તેમાં જ રમે છે.

લાવાર્થ—પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયમાં એવું કંઈ નથી કે જે આત્માને કલ્યાણકારી હોય, તો પણ બહિરાત્મા ભૂંડની જે વિવેક રહિત તેમાં જ રાચીમાચીને રમે છે. તેમા અજ્ઞાન લાવના તે જ કારણ છે અજ્ઞાનથી આત્મા પણ જડ જેવો બની ગયો છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

હું એનો એહ માહરો, એ હું એણી બુદ્ધિ,

ચેતન જડતા અનુભવે, ન વિભાસે શુદ્ધિ. આતમતત્ત્વ ૧

એ માર, હું એનો છું, એવી જડની સાથે અલેદબુદ્ધિ થવાથી આત્મ જડતાને અનુભવે છે. કંઈ પણ પોતાની શુદ્ધિ કરી શકતો નથી માટે અજ્ઞાનલાવનારૂપ અંધકારનો જ્ઞાનરૂપ સૂર્યથી નાશ કરવો યોગ્ય છે. અનાદિકાળથી આત્મા ઇન્દ્રિયોના વશમાં પડી, કર્માણ્ડકની વર્ગણાઓને ગ્રહણ કરી અનેક પ્રકારનાં શરીરો ધારણ કરી, છેદન, લેદન, શોક, વિયોગ, લુપ્ત પિપાસા, વધ, બંધન, જન્મ, જરા, મરણનાં લયંકર ડુંગે પામે છે. માટે લવ્ય જીવે પંચેન્દ્રિય વિષયોથી દૂર રહી આત્મ સ્વરૂપમા સ્થિતિ કરવી.

નહિ કછુ ઇન્દ્રિયવિષયમેં, ચેતનકૂં હિતકાર,

લોભીજન તામેં રમે, અંધો મોહ અંધાર પર

લાવાર્થ—પંચાવનમાં પ્રલોકમા આનો અર્થ સમાઈ જાય છે ઇન્દ્રિય વિષયમા ચેતનને કંઈ લાભ નથી. લોભી પુરૂષો પરપુષ્પલમાં રમે છે. મોહરૂપ અંધકારમા અજ્ઞાનથી અંધ બનેલા જીવો કંઈ હિતાહિત જોઈ શકતા નથી કસ્તૂરિયો મૃગ પોતાની દટીમા કસ્તૂરી છે તે જાણતો નથી, તેથી અન્યત્રથી

સુવાસના આવે છે, એવી બ્રાન્તિથી વનમાં દોડે છે. તેમ અજ્ઞાની જીવ મોહથી પર વસ્તુમાં સુખની બ્રાન્તિથી રાચી રહે છે. અહો ! અહો ! મોહતુ કેટલું બધું જોર છે કે મનુષ્યા-વતારમાં પણ સદ્ગુરુ સમજાવે છે. તો પણ સમજી શકતો નથી. અંતે વિષયના ક્રીડાની પેઠે અહુર્નિશ પરભાવમાં અમૂલ્ય એવા આયુષ્ય વ્યર્થ ગાળે છે. અહો ! ભવ્ય જીવ ! હવે તું મનુષ્ય જન્મ પામી જીવનની સાકલ્યતા કર. સંસારતુ વિષમ બીજ અજ્ઞાન એને જ્ઞાનાગ્નિથી બાળી ભસ્મ કર. સર્વ સંયોગથી આત્માને લિપ્ત દેખ. સ્વપ્ન સમાન બ્રાન્તિ જનક સંસારની મોહ, માયાને આધિન થા નહિ. તારા પોતાના સ્વરૂપમાં સદાકાળ રહે, વિચારથી સમજે કે જે મુક્તિ પામ્યા, પામે છે, અને પામશે. તે ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનનું આલંબન કરી, પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી પામ્યા છે.

સમય બાય છે, ગયો વખત પાછો આવનાર નથી સર્વો-ત્તમ આત્મધ્યાનથી અનન્ત આનંદમય પરમાત્મપદનું ધ્યાન મંગલમાલા આપે છે. ભવ્ય જીવ સ્વલક્ષ અન્તરમાં રાખે છે ઇન્દ્રિયમાં દષ્ટિ દેતો નથી.

ચિરં સુપુતાસ્તમસિ, મૃદાત્માન. કુયોનિષુ ।

અનાત્મીયાડઽમમૃતેષુ, મમાદમિતિ જાગ્રતિ ॥ ૫૬ ॥

અર્થ—ચિર કાલથી અન્ધકારમાં કુયોનિમાં સૂતેલા મૃદાત્માઓ ભગતા જ અનાત્મીય લાવોને વિષે હું અને માડ એમ માને છે.

વિવેચન—અનાદિકાળથી બહિરાત્માઓ સૂતેલા છે, અર્થાત્

મમત્વ બુદ્ધિ કલ્પી લીંટમાં જેમ માળી લપટાય છે, તે સંસારના પદાર્થોમાં લપટાય છે. માટે અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત એવા આત્મને સદ્ગુરુ મહારાજના ઉપદેશથી જોધ થાય છે ઉપદેશદ્વારા કહે છે કે “ હે જીવ ! તને ચેતાવું છું, તું ચેતી લેજે. આ સંસારમાં તારું કંઈ નથી. એક દિવસ આવી અવસ્થામાંથી ઉઠીને તારે જવું પડશે. તારા હાથે સંચિત કરેલી ઘરખાર, હાટરૂપ બાજી ધૂળની છે અને તે ધૂળમાં લળી જશે. એમ નક્કી જાણુ. તારી નજરે જેતો ખરો ? હજારો જગતના જીવો ધન, દોલત, ઘરખાર મૂકીને પરલવમાં ચાલ્યા જાય છે, તો તેવી જ તારી અવસ્થા થવાની છે. અંતે મરણના શરણ થવું પડશે. રાજ, રંક જોગી કે લોગી, સર્વનાં શરીર માટીમાં મળી જવાનાં છે. આ દેખાતી વસ્તુઓ સ્વપ્નની બાજી સમાન અંતે થવાની છે, એમ નક્કી જાણુ. ફોગટ તેમાં તારે કેમ મલકાવું જોઈએ ? તે સંબંધી નીચે મુજબ પદ જાણવું.

ચેતાવું ચેતી લેજે રે, એક દિન જરૂર ઉઠી જાવું,
ધૂળની રે માયા ધૂળમાં લળશે, ફોગટ મન લલચાવું. ચેતાવું
સ્વપ્નની સુખલડી ખાતાં, ભૂળ ન મનની ભાગે,
તન ધન યૌવન પામી સંતો, હરખાવું શું રાગે. ચેતાવું
આશા બેડીએ બંધાણો, પરધન ખાતે ખાવું,
નીચાં કર્મ કરીને અંતે, નાહક નરકે જાવું. ચેતાવું
ભૂલી આતમ જ્ઞાનકી બાજી, માયામા મલકાવું,
બ્રમણમા ભૂલીને ભાઈ, બ્રહ્મસ્વરૂપ કેમ પાવું ચેતાવું
તારું તાહરી પામે જાણી, સમતામાં દીલ લાવું,
અવગનિરજન આનંદજ્યોતિ, બુદ્ધિમાગર ધ્યાવું. ચેતાવું

આ પદ આત્માને પોતાના સ્વરૂપમાં રમણ કરવાનું સૂચવે છે. અને માયાના પ્રપંચથી દૂર રહેવાનું સૂચવે છે. વળી આ સંસારિક પ્રત્યક્ષ દેખાતો પ્રપંચ આત્માથી ન્યારો છે, તેથી ત્રિકાલમાં પણ પ્રપંચથી આત્મહિત થવાનું નથી, એમ નિશ્ચયથી હૃદયમાં ધારવું. ચાલતા, બેસતા, ઉઠતા, હરેક કામકાજ કરતાં પણ આત્માનું સ્મરણ કરી, સ્વકાર્ય સાધવું અજ્ઞાની જીવ દોષ મોટા રાજાની અથવા શેઠની મુલાકાત લેવાનું નક્કી થાય તો આનંદી બની જાય છે, પણ તે રાજા અગર શેઠના કરતા અનતગણો મોટો શરીરમાં રહેલો જે આત્મા છે તેના દર્શન કરવા, તેનું ધ્યાન કરવા, તેની સ્તુતિ કરવા, શું જરા માત્ર મનમાં પ્રેમ લાવે છે ? ના. તે લાવતો નથી. તો તેનું શું કારણ છે ? ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે તે અજ્ઞાની જીવ વાસ્તવિક પોતાનું આત્મસ્વરૂપ જાણતો હોત અને તેની શ્રદ્ધા થઈ હોત તો પોતાના આત્માની મોટી શક્તિ જાણી શકત. આત્મા જ રાજા થાય છે, આત્મા જ પુણ્ય કરવાથી શેઠ, બાદશાહ, દેવ, દેવેન્દ્ર થાય છે અને તે જ આત્મા પાપ કરવાથી નીચ અવસ્થા પામે છે અને તે જ આત્મા પંચ પરમેષ્ઠિ રૂપે બને છે. આત્માની અનંત શક્તિ છે. તે શક્તિ જ્ઞાનાવરણિય આદિ કર્મના યોગે આચ્છાદિતપણાને પામી છે ત્યારે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ સ્વસ્વરૂપ ઉપદેશથી જાણે છે ત્યારે ઉપશમ ભાવ, ક્ષયોપશમભાવ તથા ક્ષાયિક ભાવને પામી સ્વસ્વરૂપે પ્રકાશે છે અને આદિ અનંત સ્થિતિ સુખમાં સદાકાળ ગુમાવે છે. મારે ભવ્ય-જીવોએ બેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિદાતા પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ

પ્રથમ સરપન્ડમામાતિ. નિ.

સ્વપ્રત્યક્ષપ્રાપ્તિ. સ શર્મ

જંગમ જગ થાવર પદે, જદ્દ લાસે નિત્ત,
સો ચાખે સમતા સુધા, અખર નહિ જડચિત્ત. ૫૯

અર્થ—જેને સસ્પન્દ એવું પણ જગત નિઃસ્પન્દ જેવું
અપ્રજ્ઞ, અક્રિય, અભોગ લાગે છે, તે જ મહાત્મા સમતારૂપ
અમૃતને ચાખે છે. ખીજે જડ પુરૂષ ચાખી શકતો નથી.

અનિચ્છન્ કર્મવૈપમ્યં, બ્રહ્માંશેન સમં જગત્ ।

આત્માસેદેન યઃ પશ્યેદસૌ મોક્ષગમી શમી ॥ ૧ ॥

અર્થ—કર્મથી બનેલી વિષમતાને નહિ ઈચ્છતો પોતાના
આત્મ સમાન ચેતના લક્ષણથી સર્વ જગતને જાણતો છતો
જે લવ્ય જીએ છે તે શમી જાણવો. શમી જે ગુણ પામે છે
તે ગુણ જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ અને સમક્રિત સહિત લવ્ય
પણ પામી શકતો નથી. અને તે જ શમી મોક્ષને પામે છે.

વિવેચન—સસ્પન્દ એટલે હાલતું એવું શરીરાદિરૂપ જગત
તે નિસ્પન્દ એટલે જડ એવા જે કાષ્ટ પાપાણાદિ તેના જેવું
જડતથા અક્રિય, અભોગ એટલે પદાર્થ પરિચ્છેદ વસ્તુ વિવેકજ્ઞાન
રૂપ ક્રિયા, અને સુખાદિ અનુભવરૂપ ભોગ જેને નથી એવું
જેને લાગે છે, તે પુરૂષ સમતાને પામે છે. પરમ વીતરાગના
અથવા સંસારના ભોગ તથા દેહ ઉપર વેરાગ્ય લાવને આવો
ઉત્તમ પુરૂષ પ્રાપ્ત કરે છે, મન, વચન અને કાયાના વ્યાપારને
ક્રિયા કહે છે પચેન્દ્રિયો દ્વારા જે વિષયાનુભવ થાય છે તેને ભોગ
કહે છે એવી ક્રિયા અને ભોગ બહિત ત્રિયર ચિત્તવાળો
આત્મધ્યાની પોતાના સ્વરૂપમા ત્રિયર થઈ સમતારૂપ અમૃતનું
આસ્વાદન વારંવાર કરી જન્મ, જરા, અને મરાણના દુઃખોથી

મુક્ત થાય છે. પૂર્વોક્તદશાની પ્રાપ્તિ વિના સમતારૂપ અમૃતની પ્રાપ્તિ હુલ્લ છે અને એવી અવસ્થાની જે સમતા આવે છે, તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ સહજમા થાય છે. સમતા ગુણધારી મનુષ્ય પોતાના આત્માના સમાન સર્વ જંતુના આત્માને લેખે છે.

વળી સમતાનું સ્વરૂપ વર્ણવતાં શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય શ્રી જ્ઞાનસારમાં કહે છે કે—

જ્ઞાનધ્યાનતપ. શીલસમ્યક્ત્વસહિતોઽપ્યહો ।

તન્નાપ્નોતિ ગુણં સાધુર્યમાપ્નોતિ શમાઽન્વિતઃ ॥ ૬ ॥

ભાવાર્થ—જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, શીલ અને સમ્યક્ત્વ સહિત લબ્ય પણ જે કેવળજ્ઞાનાદિ ગુણને પામતો નથી તે ગુણને સમતા ચારિત્રશીલ આત્મા પામે છે. ક્ષયોપશમ લાવના જ્ઞાનાદિક ગુણ છે તે નિરાવરણ લોકાલોક પ્રકાશક કેવલ જ્ઞાનનું પરંપરાએ કારણ છે, અને કષાયનો અભાવ તદ્રૂપ યથાગ્યાત ચારિત્ર કેવલ જ્ઞાનનું આસન્ન કારણ છે. યથાગ્યાત ચારિત્રથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અલેદ રતનત્રયીથી પરિણમેલો આત્મા ક્ષિણ્મોહાવસ્થામાં જ્ઞાનાવરણિય, દર્શનાવરણિય, અને અંતરાય કર્મનો સમૂળ ક્ષાયિકલાવે ક્ષય કરે છે, અને તેથી કેવલજ્ઞાન અને કેવળદર્શન અને દાનાદિક પાત્ર લગ્નિધ પામે છે. એવા પ્રધારની સમતાનું લબ્યપુરૂષે સેવન કરવું, અને અધ્યાત્મ લાવનારી સદાકાળ ઊવન સદ્ગુણ કરવું શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થતાં આત્માને બાળુવાનું કાઈપણ બાકી રહેતું નથી. અલગત્ત આત્મસ્વરૂપનો અહર્નિશ વિચાર કરવો. તેનું મનન કરવું કે જેથી જંગમ જગદ્ગ્રામ જે શરીર તે પણ ધાવરની પેઠે એટલે

કાષ્ટ પાપાણુની પેઠે સ્થિર ભાસે આટલી હદ જ્યારે આવે
ત્યારે સંસારમાં વાદવિવાદનો પ્રપંચ મટી જાય છે અને આત્મા
આત્મસ્વરૂપે પ્રકાશે છે. તે સંખંધી યોગીશ્વર મહારાજ શ્રી
ચિદાનંદજી કહે છે કે—

૫૬

મતિ મત એમ વિચારે, મતમતિયનકા ભાવ-મતિં
વસ્તુગતે વસ્તુ લઘ્યાં રે, વાદવિવાદ ન કોય;
સૂર્ય તિહાં પરકાશ પિયારે, અંધકાર નવિ હોય. મતિં ૧
રૂપ રેખા તિહાં નવિ ઘટે રે, મુદ્રા લેખ ન કોય;
લેદ જ્ઞાન દષ્ટિ કરિ ખ્યારે, દેખો અંતર જોય. મતિં ૨
તનતા મનતા વચનતા, પરપરિણિતિ પરિવાર,
તન મન વચનાતીત ખ્યારે, નિજસત્તા સુખકાર. મતિં ૩
અંતરશુદ્ધ સ્વભાવમે' રે, નહિ વિભાવ લવલેશ,
બ્રમ આરોપિત લક્ષથી રે, હંસા સહત કલેશ. મતિં ૪
અંતરગતિ નિહચે' ગહિરે, કાયાથી વ્યવહાર,
ચિદાનંદ તણ પામિએ રે, ભાવ સાચરકો પાર મતિં ૫

આત્મિક અનુભવના રમિક શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ આ
પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપની સ્થિતિ બતાવે છે, અને તે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ
કરવી તે પણ પોતાના હાથમાં છે. જે સિદ્ધ ભગવાંત થયા
અને થશે, તે સર્વ પણ જ્યારે આત્માભિમુખ થઈ આત્મધ્યાન
કર્યું ત્યારે જ થયા છે આત્માનુ સ્વરૂપ સમજવાની શક્તિ પામી
અદ્વૈતનો અંગ કરી, શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો ઉદ્દેશ કર્યો. જે
પોતાની વસ્તુ નથી, તેની પ્રાપ્તિ અર્થે ગત્રી અને ત્રિગ ઉદ્દેશ

૫૬

સંતો અચરિજ રૂપ તમાસા, સંતો. એ આંકણી.
 કીડીકે પગ કુંજર બાધ્યો, જલમેં મકર પિયાસા. સંતો ૧
 કરત હલાહલ પાન રૂચિધર, તણ અમૃતરસ ખાસા;
 ચિંતામણિ તજ ધરત નિત ચિત્તમેં કાચ શકલકી આશા.
 સંતો ૨

બિન વાદર વરખા અતિ વરસત, બિન દ્રિક બહતાસ્યા,
 બજ ગલત દેખ્યા હમ જલમેં, કેરા રહત પતાસા. સંતો ૩
 વેર અનાદિ પણ ઉપરથી, દેખત લગત સગાસા;
 ચિદાનંદ એસા જન ઉત્તમ, કાપત યાકા પાસા. સંતો ૪

ભાવાર્થ સમજી શકાય તેવો છે. જો સમજાય નહિ તો
 આત્માનુભવી સદ્ગુરુ દ્વારા તેનો મર્મ સમજવો. શ્રી ચિદા-
 નંદજી મહારાજે આત્માનુભવની ખોજ કરતા એ પ્રમાણે ગાયુ છે,
 તેથી આત્માર્થી પુરૂષે સ્યાદ્રાદ્યણે આત્મજ્ઞાન શ્રવણ, મનન
 માટે પ્રયત્ન કરવો. જ્ઞાનીએ જેટલી ધર્મની ક્રિયાઓ, આચ-
 રણાઓ બતાવી છે તે એક આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ અર્થે જ
 બતાવી છે, કારણ કે અનંત સુખ આપનાર શાશ્વત ધર્મ
 આત્મામા રહે છે, માટે આત્મા ધર્મી કહેવાય છે. વ્યવહાર
 અને નિશ્ચયનય પણ આત્મિક ધર્મનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે માટે
 જો બાંધ્યું હોય તમારે મોક્ષની જિજ્ઞાસા હોય તો સંસારિક
 પદાર્થોમાથી મોટા ઉતારી અને ભોગને રાગ સમાન લેખતી,
 તેમ જ સ્વપ્ન સમાન દુઃખ વર્ગ બાણી, શુદ્ધ ધર્મનું સેવન
 કરે, એ જ મન્ય તત્ત્વ સમજો. એ જ અતે સુખ અપનાર છે,

તેમ વીતરાગના વચનથી પ્રતીતિ લાવો, આત્માની શુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરો. જેણે આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ પામ્યું તે અન્યને કહી શકતા નથી. જેમ લવણની પૂતળી સમુદ્રનો તાગ લેવા જળમા પડી પણ લવણ પૂતળી પોતે જ જળ રૂપ થઈ ગઈ, તો તે બહાર આવી બીજાને કહી શકે નહિ તેમ જેણે પરમાત્મસ્વરૂપનો તાગ લેવા, પરમાત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમા પ્રવેશ કર્યો તે પણ પરમાત્મસ્વરૂપ થઈ ગયા તો પરમાત્મસ્વરૂપ કોણ વર્ણવી શકે ? અલગત કોઈ વર્ણવી શકે જ નહિ, એવા પરમાત્મસ્વરૂપની સ્થિતિ છે અને એ જ સત્ય ધર્મ છે તે સંબંધી શ્રી ચિદાનંદજી પોતાનો અનુભવ કહે છે—

૫૬

અળ હમ એસી મનમેં જાણી,
પરમારથ પદ સમજ, વિના નિરવેદ પુરાણી કહાણી. અળ૦ ૧
અતર લક્ષ વિગત ઉપરથી, કદ કરત બહુ પ્રાણી;
કોટી જતન કરિ તૂપ લહત, નહિ મથતા નિશદિન પ્રાણી. અળ૦ ૨
લવણપૂતળી ઘાહ લેણકું. સાયરમાહિ સમાણી,
તામે લીન તદ્રૂપ ભઈ. તે પલટ કહે કુણ વાણી અળ૦ ૩
ખટમત મિલમાતગ અંગ લખ શુદ્ધિ બહોત વખાણી.
ચિદાનંદ સગવંગ વિદોષી, તત્વાન્ધ લ્યો તાણી. અળ૦ ૪

આ પ્રમાણે ચિદાનંદજી મહારાજ પ્રરૂપે છે અને તત્ત્વનાર્થ પણ આ જ છે. માટે આત્માથી હવે આત્મસ્વરૂપમાં મન, વચન, કાયાની સ્થાપનાથી રિચના કરવી તેથી મનના ધમકુળોદયિનય અને છે.

શરીરકચ્ચુકેનાડડત્મા, સંવૃતજ્ઞાનવિગ્રહઃ ।

નાત્માન વુધ્યતે તસ્માદ્-અમત્યતિ ચિરં ભવે ॥ ૬૮ ॥

અર્થ—જ્ઞાન છે શરીર જેનું એવો આત્મા જે તે શરીર રૂપ કંચુકથી ઢંકાય ગયો છે અને તેથી તે આત્માને જાણતો નથી. અને તેથી તે અજ્ઞાની ચિરકાલ લવમા પરિભ્રમણ કરે છે.

વિવેચન—શરીર તે જ કંચુક-વસ્ત્ર તેનાથી ઢંકાયુ છે. જ્ઞાન રૂપી શરીર તે જેનું એવો આત્મા ઢંકાય ગયો છે, તેવા પ્રકારના મૂઢાત્માને આત્મજ્ઞાન થતું નથી. અત્રે આવરણ કરનાર સામાન્યતા કાર્મણશરીર સમજવું, કેમ કે તે જ મુખ્ય વૃત્તિએ તેના આવરણ રૂપે હોઈ શકે છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારનો બહિરાત્મા પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ નહિ જાણ્યાથી, ઘણા વખત સુધી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે. જ્યાંસુધી બહિરાત્મબુદ્ધિ છે, ત્યાં સર્વ પ્રકારની વિદ્યાનો અભ્યાસ પણ પરિભ્રમણ હેતુ છે, કારણ કે તત્ત્વને તત્ત્વસ્વરૂપ જાણ્યા સિવાય, સંસારનો પાર આવતો નથી સર્વ પ્રકારના શાસ્ત્ર જાણ્યા, અનેક પ્રકારના વાદવિવાદ કર્યા, પોતાની બુદ્ધિના પ્રકાશથી ખાંડન મડન કર્યા, કુતકો કરી અન્યને ભ્રમજાળમા નાખ્યા, પણ તેથી આત્માનું કંઈ હિત થવાનું નથી. તેમ ઉપર ઉપરથી શાસ્ત્રાભ્યાસ કરી શુદ્ધ સમાન પડિનાઈ ધારણ કરી, મનમાં મલકાવાથી કંઈ આત્મા નુનવ પ્રગટવાનો નથી શ્રી યોગીશ્વર ચિદાનંદજી મહારાજ તે મળાથી કહે છે—

જે તેં અનુનવ જ્ઞાન રે, પ્રગટાંદે પ્રગટ લયો નહિ. જે લેં.

તો લો મન થિર હોત નહિ છિન, જિમ પિપલકા પાન;
વેદ લણ્યો પણ લેદ વિના શઠ, પોથિ પોથિ જાણુ રે.
ઘટ. જો ૧

રસ લાજનમે' રહત દ્રવી નિત, નહિ તસ રસ પહિછાન,
તિમ શુકપાઠિ પડિતકુ' પણ, પ્રવચન કહત અજ્ઞાન રે.
ઘટ. જો ૨

સાર લહ્યા વિન ભાર કહ્યા શ્રુત, ખર દષ્ટાત પ્રમાન;
ચિદાનંદ અધ્યાતમ શૈલી, સમજ પરત એકતાન રે.
ઘટ. જો ૩

શ્રી ચિદાનંદ કર્પૂરચદ્મ મહારાજ કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો ઘણો અભ્યાસ કર્યો, અનેક પ્રકારની લાધાનુ અધ્યયન કર્યું, પણ જો શ્રુતજ્ઞાનનો સાર આત્માનુભવ તથા સંવર લાવની પ્રાપ્તિ થઈ નહિ તો ખરની પેઠે તે જાણવો. ખરની પીઠ ઉપર ચઢનનો ભાર લયો હોય, પણ તેને જેમ ઉપયોગી નથી, તેમ અહિં પણ સમજ લેવું. તેમ પઠિતમૂર્ખ બકવાદી મનુષ્યો પણ આત્મસ્વરૂપ પ્રતિ વળી શકતા નથી અને બહિરલાવમાં માન. પૂજની લાલચે પગ મા ચિત્ત રાખી સ્વસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થાય છે તથા વળી અજ્ઞાની જીવને મોહજવન્ના ચોગે આત્મજ્ઞાનરૂપ મિષ્ટાન્ન લોજન ઉપર રુચિ થતી નથી શ્રી યશોવિજયે ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

કં મૃતમતિ રૂપકે, હૃત ભી મત લાપ રાપ

જ્યે રાગીકું ખીર પૂત, અજિજાતરો રોપ ૬

કે. ર. રાગીને ખીર પૂત પણ અજિજાતની રુચિ અરો

થાય છે, તેમ આત્મસ્વરૂપથી અજ્ઞાણ બહિરાત્માને, શ્રુતજ્ઞાન પણ અહંકાર, લય અને રોપ આદિ દોષોની ઉત્પત્તિ અર્થે છે. જ્ઞાનીને શ્રુતજ્ઞાન સ્વશુણની પ્રાપ્તિ અર્થે છે, અકથ્ય આત્મસ્વરૂપના રહસ્યમાં અજ્ઞાનીને સમજણ પડતી નથી. અનુભવ જ્ઞાની જ જાણી શકે છે. જેણે આત્મસ્વરૂપ અનુભવ્યું, તે જ સ્વસ્વરૂપનો નિર્ધાર કરી આનંદમા મગ્ન રહે છે. વ્યવહારથી શુદ્ધ આચરણાએ ઉપાધિના સ્થાનો પરિહારી, અંતરથી શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં રમી, આત્મશુણોને પ્રગટાવે છે. ચિત્તસમાધિ દ્વારા પૂર્ણ પદ પ્રગટ કરે છે. તે જ સ્વરૂપને શ્રી ચિદાનંદજી જણાવે છે કે-

૫૬

અલગ લખ્યા કિમ જાવે હો,

એસી કેઈ યુગતિ બતાવે અલગ.

તન મન વચનાતીત ધ્યાન ધર, અજપાન્તપ જપાવે;
હોય અડોલ લોલતા ત્યાગી, જ્ઞાની સરોવર ન્હાવે.

હો એસીં ૧

શુદ્ધ સ્વરૂપે શક્તિ સંભારે, મમતા દૂર વહાવે,
કનક ઉપલ મલ ભિન્નતા કાજે, જ્ઞેગાનલ ઉપજાવે.

હો એસીં ૨

એક સમે સમશ્રેણિ આરોપી, ચિદાનંદ ઇમ ગાવે;
અલગરૂપ હોય અલગ સમાવે, અલગ લેદ ઇમ પાવે.

હો એસીં ૩

જો પ્રમાણે અજપા ન્તપથી જે ધ્યાન કરે છે, અને મન વચન, કાયાથી જુદો આત્માને જાણી, બાહ્ય મમતા ત્યાગી

પોતાની શક્તિને સંભારી સ્વસ્વરૂપમા રમે છે, એવા મુનીશ્વર સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરે છે અને અનંત મુખનો લોહિતા બને છે

प्रविशद्बलतां व्यूहे, देहेऽणूनां समाकृतौ ।

स्थितिभ्रान्त्या प्रपद्यन्ते, तमात्मानमबुद्ध्यः ॥ ૬૧ ॥

અર્થ—બુદ્ધિ વિનાના બહિરાત્માઓ પ્રવેશતા અને નીકળતા પરમાણુઓના સમૂહરૂપ તથા સમાનાકાર દેહને સ્થિતિ બ્રાતિથી આત્મા રૂપે માને છે. પણ તેઓ આત્મસ્વરૂપને આત્મત્વ વડે માની શકતા નથી.

વિવેચન—લેદબુદ્ધિ વિનાના જીવો સડણ, પડણ, વિધ્વંસણ સ્વભાવવાળા, અને પ્રવેશ કરતા અને નીકળતા એવા પરમાણુઓના સમૂહરૂપ શરીરને આત્મા છે. એમ સ્થિતિ બ્રાતિથી માની લે છે. આત્મા અને દેહના અલેદ અધ્યવસાયરૂપ બ્રાતિ એવો ૬૯ પ્રત્યય-વિશ્વાસ અજ્ઞાની જીવોને ધાય છે કે તે શરીરને જ આત્મા સ્વીકારે છે. અને તેથી તે શરીરના ઉપર મમતા રાખે છે, અને સ્વ-તત્ત્વનું ભાન ભૂલે છે એવો અજ્ઞાની જીવ અનુર્ગતિરૂપ સંસારમા વારંવાર પરિભ્રમણ કરે છે. બહિરાત્મા પ્રાણી અજ્ઞાનપણાથી આસ્રવના હેતુઓને રાચી-માચી એવે છે અને અંતે સ્વજીવન નિષ્ફલપણે વ્યતીત કરી માનવ જન્મ હારી ભ્રમ્ય છે.

नैरा रायल. एतौ पाऽहमित्येनाऽविरोपयन् ।

गामानं धारयेन्नित्यं. केदलरप्तिदिग्रहन् ॥ ૬૨ ॥

અર્થ—હુ જીવ. રૂપક અને પ્રણ પુ. એવે જે માનવાના ધારે તે તે આત્માના ન અધિષ્ઠાતા હેતુજાન સ્વરૂપ પિન્દક એવા આત્માની ધારણ કરી

વિવેચન—હું ગોરો, હું જાડો, હું દુર્બલ, હું બળવાન
 ઇત્યાદિ જે જે પ્રત્યય શરીરમા થાય, તેને આત્માના વિશેષણ
 રૂપે માનવા નહિ અને બાહ્ય ઉપાધિથી રહિત કેવળ આત્માની
 ધારણા કરવી. વિશેષતઃ ચિત્તમાં તેનું જ ધ્યાન કરવું. કેવળજ્ઞાન
 છે સ્વરૂપ તે જેનું એટલે જ્ઞાન શરીરવાળો આત્મા ધારવો
 અનેક પ્રકારનાં કામ કરતા પણ અંતરથી સતત તેવી જ ધારણા
 રાખવી. એવી ધારણા રાખવાથી ભેદજ્ઞાનની દેહતા થાય છે
 અને તેવી દેહતા વૃદ્ધિ પામવાથી રાગદ્વેષની પરિણતિ સ્વયંભેદ
 મંદ પડે છે. અંતરમાં આનંદ પ્રગટે છે.

મુક્તિરેકાન્તિકી તસ્ય, ચિત્તે યસ્યાઽચલા ધૃતિ ।

તસ્ય નૈકાન્તિકી મુક્તિર્યસ્ય, નાસ્ત્યચલા ધૃતિ ॥ ૭૧ ॥

મુગતિ દર તાકું નહીં, જાકું ચિર સંતોષ;

દર મુગતિ તાકું સદા, જાકું અવિરતિ ચોપ. ૫૮

અર્થ—જેના ચિત્તમાં અચલવૃત્તિ છે તેને એકાંતિક મુક્તિ છે
 અને જેના ચિત્તમાં અચલવૃત્તિ નથી તેને એકાન્તિક મુક્તિ
 થતી નથી.

વિવેચન—જેના ચિત્તમાં અચલ આત્મસ્વરૂપની ધારણા
 છે તે અન્તરાત્માને અવશ્ય થવાવાળી મુક્તિ થાય છે અને
 જેને પૂર્વોક્ત પ્રકારની અચલ ધારણા નથી તેને મુક્તિ અવશ્ય
 થતી નથી જેના દ્વંદ્વમા સ્થિરતાપણે સંતોષે વાસ કર્યો છે,
 તેવા જનને મુક્તિ પામે છે અને જેને અવિરતિની પુષ્ટિ થાય છે,
 તેને મુક્તિ દર છે, માટે સંતોષનું વારંવાર મેવન કરવું, મર્વ
 વસ્તુ મળાથી તૃપ્તિનો પરિહાર કરી, સંતોષ ધારણુ કરવો.

એકાંત સ્થાનમાં વસે છે. કારણ વિના વિશેષ પ્રકારે કોઈ સાથે ભાષણ પણ કરતા નથી. જે મનુષ્યોના પરિચય આત્માનુ હિત નથી તો તેમનો પરિચય કેમ કરે ? વ્યાખ્યાન શિક્ષાદિ કારણે મનુષ્યોના સંબંધમાં આવે, તો પણ અંતર વૃત્તિથી ન્યારા વર્તે છે, એવા મુનિરાજ ઉપાધિ રહિત હોય તે અનુપમ આનંદના ભોગી બને છે. આત્મજ્ઞાનથી આવો વિવેક પ્રગટે છે. આત્મજ્ઞાની આત્મમાં જ સ્વસુખ માની અજ્ઞાની મનુષ્ય સંસર્ગ ત્યજે છે. આત્મજ્ઞાનની બત્તીહારી છે, કે જેથી મનુષ્ય સ્વકાર્ય સાધે છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ જ્ઞાનને મહિમા કહે છે. યથા-

૫૬

જ્ઞાનકલા ઘટ ભાસી જાકું જ્ઞાન.

તન ધન નેહ નહિકે જાકું, છિનમેં લયો ઉદાસી. જાકું
હુ અવિનાશી ભાવ જગતકે, નિશ્ચયે સકલ વિનાશી;
એહવી ધારણા ધાર ગુરુગમ, અનુભવ મારગ ખાસી. જાકું
મેં મેરા એ યહ મોહજનિત, જસ એસી બુદ્ધિ પ્રકાશી,
તે નિશક પગ મોહશીસ દે, નિહચેં શિવપુર જાસી જાકું.
સમતા ભાઈ મુખી એમ મુખ કે, કુમતા ભાઈ ઉદાગી,
ચિદાનંદ આનંદ લયો ઈમ, તોર કરમકી કાંસી જાકું.

જ્ઞાનનું સામર્થ્ય અનુપમ છે. જે કોઈ આત્માર્થી હવ આત્મજ્ઞાનની ઇચ્છા હોય તેણે સદ્ગુરુ સમાગમ કરવો, નિત્ય નિત્ય પદ્મથી આત્મસ્વરૂપ જાણવું, જેમ બને તેમ પુણ્યલાન અજ્ઞાની એવા મનુષ્યના મંસર્ગમાં આવવું નહિ એ જ નિર્ણય પદ પામવાનો દેનું છે.

ग्रामोऽरण्यमिति द्वेधा, निवालोऽनात्मदर्शिनाम् ।

दृष्टात्मनां निरासस्तु, विविक्ताऽऽत्मैव निश्चलः ॥ ७३ ॥

ગામ નગર વનદે વિષે, માન હુવિધ અણુદ,

आत्म हरशीर्ष वसति, देवत आत्म शुद्ध. ६०

ગામ અથવા અરણ્ય (વન) એ ઊંને તેા અજ્ઞાની પોતાનાં નિવાસ માને છે, અર્થાત્ અજ્ઞાની શુદ્ધ નિવાસસ્થાન ઓળખ્યા વિના જડ વસ્તુમાં પોતાનું ધ્યાન કલ્પે છે. વનમાં વસતો પોતાને વનવાસી કલ્પે છે. નગરમાં વસતો પોતાને નગરવાસી કલ્પે છે. અર્થાત્ નગર છોડીને વનવાસી ઊંને છે પણ શું છોડવું જોઈએ તેની અજ્ઞાનીને ખબર પડતી નથી જ્યાં અજ્ઞાનીની આવી સ્થિતિ હોય છે. ત્યાં જ્ઞાનીની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે જતાવે છે—

માની આમમાં કે વનમાં પોતાનો નિવાસ કલ્પતો નથી.
કાંઈ કે આમ અગર વન એ કંઈ આત્માનું સ્થાન નથી
તેમ જ શરીર પણ આત્માનું મત્ત્ય રહેવાનું સ્થાન નથી ત્યારે
આત્મા ક્યા રહે છે તે બતાવે છે. આત્માના અસંખ્યાત
પ્રેમ છે તે અસંખ્યાતા પ્રદેશ અદ્વિતી છે. અજ છે અવિ-
નાશી છે અને એક એક પ્રદેશો અનંતજ્ઞાન, તર્કન સાચિ,
સત્ છે અસંખ્યાત પ્રદેશો (મળીને) જ્ઞાન અને તર્કન રૂપ
પ્રેમ પ્રગટે છે વળી આત્મા શુદ્ધ નિઃસ્વરૂપની તેમ
નિર્વિકલ છે. પોતાના સ્વરૂપથી કેમપણ વળતે અસંખ્યાત
પ્રેમો નથી મટે તે અસંખ્યાત તથા આત્માની અવિરુદ્ધ
નથી તેમ અનંત પણ નથી અસંખ્યાત પ્રેમો અને અનંત
પ્રેમનું રૂપ પ્રેમો હોવાથી છે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને વિદ્યે

છે. તેવો શુદ્ધાત્મા તે જ જ્ઞાનીને રહેવાનું સ્થાન છે. પોતાના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી શુદ્ધ અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા જ જ્ઞાનીનું નિવાસ સ્થાન બાણુવું. શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં નિવાસ સ્થાન બાણુતો જ્ઞાની ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુઓના સંયોગે રાગ, દ્વેષથી લેપાતો નથી, તેમ જ ગ્રામ, હવેલી તથા વન વિગેરેને પોતાનું નિવાસસ્થાન કદાપી મમતાભાવ સેવન કરતો નથી. તેમ જ શરીરમાંથી પણ જેને આત્મબુદ્ધિ ઉઠી ગઈ છે એવો જ્ઞાની શરીરમાં પણ મમતાભાવ ધારણ કરતો નથી. જ્ઞાનીની આવી સ્થિતિ સહેજે બને છે, અને તેથી તે પોતાની અક્ષય શિદ્ધિ પ્રગટ કરે છે, અને અનંત સુખનો ભોગતા બને છે.

દેહાન્તરગતેર્વીજં, દેહેઽસ્મિન્નાત્મ-ભાવના ।

ઘીજં વિદેહનિષ્પત્તે-રાત્મન્યેવાઽઽત્મભાવના ॥ ૭૪ ॥

આપ ભાવના દેહમેં, દેહાંતરગતિ હેત,

આપ બુદ્ધિને આપમેં, સો વિદેહપદ હેત ૬૧

અર્થ—દેહાંતરગતિનું બીજ આ દેહમાં આત્માભાવના કરવી તે જ છે અને વિદેહપદ નિષ્પત્તિનું બીજ તો આત્મામાં જ આત્મભાવના કરવી તે જ છે

વિવેચન—દેહાંતર એટલે બીજો ભવ, તેમાં ગતિ એટલે ગમન કરવાનું કારણ શું ? તો એ જ કે આ દેહમાં આત્મ બુદ્ધિ ધારણ કરવી તે જ છે અનંતા ભવ આત્માએ ધારણ કર્યા, તેનું કારણ બહિરાત્મભાવના છે અને મુક્તિનું કારણ તે આત્માને આત્મા સ્વરૂપે ધારવો તે જ છે. આત્માને જ આત્મ ધાર્યા વિના કોઈની મુક્તિ થઈ નથી, અને થવાની પણ નથી

આત્મસ્વરૂપના જ્ઞાનથી મુક્તિ પદની પ્રાપ્તિ છે. આત્માના જ્ઞાન
 વેના શુભાશુભ તાણુ આવતું નથી. અનેક પ્રકારના કષ્ટ કરે,
 તપ જપ કરે, દેશોદેશ પરિભ્રમણ કરે પણ આત્મજ્ઞાન વિના
 સફળતા થતી નથી માટે આત્મામાં જ આત્મભાવના કરવી.
 અંતરમા તેનો ઉપયોગ ધારવો, સર્વ પદાર્થોમાંથી મનને સંહ-
 રીને આત્મામાં જ સ્થિર કરી આત્માનું ધ્યાન કરવું. તે સંજીવની
 શ્રી કૃષ્ણદેવ (ચિદાનંદજી મહારાજ) ચિદાનંદ સ્વરોદયમા
 કહે છે કે—

આપ આપણા રૂપમે, મગન મમતા મલ જોય,
 રહે નિરંતર સમરસી, તાસ બધ નવિ કોય. ૮૨
 પરપરિણતિ પરસંગસૂં, ઉપજત વિનસત હવ.
 મેટ્યા મોહ પ્રભાવકું. અચલ અણાધિત હવ. ૮૩

આત્મા આત્માના સ્વરૂપમા મગ્ન રહે ત્યારે મમતા-મલનો
 નાશ કરે છે જે નિરંતર સમભાવરસમા રાચી રહે છે તે
 સંસારમા બંધાતો નથી પરપરિણતિના પ્રસંગે હવ સંસારમા
 બંધાતો નથી પરપરિણતિના પ્રસંગે હવ સંસારમા ઉપજે છે
 અને વિનસતે છે અને મોહપ્રભાવના નાશથી, અચલ અને અણાધિ
 વિનાનો હવ થાય છે

વળી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે—

વિનાશક શુભલ વિદ્યા, અવિનાશી ન આપ,
 આપે આપ વિદ્યાનતા, મિત્રે પુન્ય અરૂ ૨.૫ ૮૬
 સ્વસ્થમતિ વિષ્ણુ હવકું, હવ નિર્દોષ ૨.૨ ૨
 ચિદાનંદ નવિ વાણવો, એ મોહ, નિર્મલ ૨. ૮૨

ઈમ વિચાર હૃદયે કરત, જ્ઞાન ધ્યાન રસલીન;
 નિરવિકલ્પ રસ અનુભવ, વિકલ્પતા હોય છીન. ૬૩
 નિરવિકલ્પ ઉપયોગમેં, હોય સમાધિરૂપ;
 અચલજ્ઞેત ઝલકે તિહાં, પાવે દરસ અનૂપ. ૬૪
 દેખ દરસ અદ્ભુત મહા, કાલ ત્રાસ મિટ જાય;
 જ્ઞાન જોગ ઉત્તમ દશા, સદ્ગુરુ દિયો જતાય. ૬૫

પુણ્યલ દશા વિનાશી છે, અને આત્મા તો અવિનાશી છે
 આત્માનું સ્વરૂપ આત્મા વિચારે તો પુણ્ય અને પાપરૂપ ક
 મળ દૂર થાય છે. શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ કહે છે કે,
 મોટો નિરધાર જાણો કે પંચમગતિ-મોક્ષ વિના ત્રણ લોક
 જરા માત્ર સુખ નથી. એમ સત્ય નિરધાર કરીને, જે જ
 આત્મા જ્ઞાન, ધ્યાન રૂપ રસમા લીન થઈ જાય છે, તેને નિ
 કલ્પ રસનો અનુભવ થાય છે, અને નિર્વિકલ્પ રસના અનુભ
 વિકલ્પતાનો નાશ થાય છે, અને જ્યારે નિર્વિકલ્પ ઉપયોગ
 આત્મા રમે છે, ત્યારે તે સમાધિરૂપ બને છે, અને તેવી સ
 ધિમા આત્માની અચલજ્ઞેત ઝળકે છે, અને અનુપમ દ
 પામે છે. અને અદ્ભુત આત્મદર્શનથી કાલનો ત્રાસ મટી
 છે, અજરામરતા મેળવે છે. એવી જ્ઞાન યોગની ઉત્તમ
 અદ્ગુરુએ જતાવી છે. એવી આત્મદશામા આત્મભાવના ધ
 જ્ઞાની પરમાત્મપદ પામે છે એ જ સાધકનું કર્તવ્ય છે.

નયન્યાત્માનમાત્મેવ, જન્મ નિર્વાણમેવ વા ।

મુદ્ગલામાડ્ઝમનસ્તસ્માન્નાન્યોઽસ્તિ પરમાર્થત. ૧૭

ભાવિ શિવપદ્ધતે આપદ્, આપ હિ સનમુખ દોઈ,
 નાનેં ગુરુ હે આત્મા, અપનો ઔર ન કોઈ. ૬૬

અર્થ—આત્માને આત્મા જ જન્મ અને નિર્વાણ પ્રત્યે
કે છે માટે આત્મા જ આત્માને પારમાર્થથી શુરુ છે, અન્ય
કાંઈ બીજો આત્માનો શુરુ નથી

વિવેચન—દેહાદિકમા દેહાત્મભાવનાથી, આત્મા જ પોતાને
સંસારમાં પાડે છે. અને આત્મા જ પોતાના ઉપર આત્મબુદ્ધિ
નિર કદી પોતાને મોક્ષમા લઈ જાય છે માટે નિશ્ચયથી જોતા
આત્મા જ આત્માનો શુરુ છે, બીજો કોઈ નથી પછી વ્યવહાર
શુરુ હોય તો હરકત નથી. નિશ્ચયથી જોતા પોતાનો આત્મા
તે જ દેવ છે, અને તે જ શુરુ છે, અને આત્માનો સ્વભાવ તે જ
નિશ્ચયથી ધર્મ છે, એવી શુદ્ધ શ્રદ્ધા તે મોક્ષનું કારણ છે. કેમ
કે ઉપસ્વરૂપ જોગળ્યા વિના કર્મ થયે નહિ. આત્મા પોતાના
સન્નિભ ધતા પોતે જ પોતાને શિવપદ આપે છે. પોતાના
સન્નિભ થયા વિના ત્રિકાલમા પણ સુદ્ધિ થતી નથી. જે તીર્થ-
દર ધયા. જે સિદ્ધ પ્રયા તે સર્વે પોતાના સન્નિભ ધયા, ત્યારે જ
મોક્ષ નિદ્ધ કૃષ્ટ છે ગુણાઈ જવાનું હોય. અને મારવાડ
વસ્તુ ગમન કરે તો, તે ગુણાઈ પહોચતો નથી તેમ જે શિવ-
પદની પ્રાપ્તિ માર્ગ પ્રયત્ન કરે છે અને આત્મસન્નિભ ધતા
નથી. તે શિવપદ પ્રાપ્ત કરતો નથી. જે બાળ્યો આત્માના સન્નિભ
ધાને. મનને માટીના દેહ સમાન દેખે છે. અને માનવીને
માનવ માનવી જાણે છે, અને હને કેટલું સમાન દેખે છે. મોક્ષાને
દેખતું હું જાણે છે. નિદ્ધિ વિગેરે મેદ્યદને આત્મા સન્નિભ
દેખે છે. નીચેના જે સમાને પીલાડી હરકત કાલ સન્નિભ
દેખે છે. જે સમાને માનવ સન્નિભ માનવ સન્નિભ દેખે છે,
નિદ્ધિ મેદ્યદને માનવ સન્નિભ દેખે છે. તે સમાને
માનવ સન્નિભ માનવ સન્નિભ દેખે છે.

દૃઢાત્મબુદ્ધિર્દેહાદાબુત્પદ્યન્નાશમાત્મનઃ ।

મિત્રાદિમિર્વિયોગં ચ, વિમેતિ મરણાદ્ મૃશમ્ ॥ ૭૬

અર્થ—દેહાદિકમાં દૃઢ આત્મબુદ્ધિવાળો મરણ પામે ને તથા મિત્રાદિનો વિયોગ પાસે નેઈ, મરણથી બહુ લય પામે

વિવેચન—દેહાદિમાં દૃઢ થએલી છે આત્મબુદ્ધિ જેને એ બહિરાત્મા પ્રાણવિયોગ રૂપ મરણ, તથા સગાં-સબંધી, મિત્ર, પુત્ર, સ્ત્રી આદિનો વિયોગ, એ બે વાત પાસે નેતાં જ મરણ બહુ ડરે છે. અનેક પ્રકારની ચિંતા કરે છે. મોહમાયા મુંઝાય છે, અને બહુ લય પામે છે, અને તેને પરલવમા પ દુઃખો ભોગવવા પડે છે. ત્યારે જેને આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે તે મરણ સમીપ આવતા શું કરે છે તે કહે છે.

આત્મન્યેવાડ્ડત્મધીરન્યાં, શરીરગતિમાત્મનઃ ।

મન્યતે નિર્મયં ત્યક્ત્વા, વસ્ત્રં વસ્ત્રાન્તરગ્રહમ્ ॥ ૭૭

અર્થ—આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિવાળો શરીર ગતિ નિર્ભય રહી ભિન્ન બુદ્ધિ છે. જેમ એક વસ્ત્ર ત્યજી બીજા વસ્ત્ર ગ્રહણ કરે તેમ.

વિવેચન—આત્મામાં જ આત્મબુદ્ધિ છે એવો અન્તરાત્મ શરીરગતિ એટલે શરીરપરિણતિ અથવા શરીરવિનાશ અથવા બાહ્યવસ્થા તેને આત્મથકી ભિન્ન માને છે, અને જાણે કે શરીરના ઉત્પાદ વિનાશાદિથી આત્માને કંઈ નથી, તે હજી શોક ધારણ કરતો નથી. આણું જ્ઞાન તેને જ થાય છે કે તે વ્યવહારમાં અનાદર રાખે છે, પણ જે વ્યવહારમાં આદર રાખે છે તેને તેમ થતું નથી.

વ્યવહારે સુપુત્રો યઃ, સ જાગત્યાત્મગોચરે ।

જાગતિ વ્યવહારેઽસ્મિન્સુપુત્રશ્ચાઽઽત્મગોચરે ॥ ૭૮ ॥

સોવતહે નિજ ભાવમેં, જાગે જે વ્યવહાર,

સૂતો આત્મ ભાવમેં, સદા સ્વરૂપ આધાર. ૬૩

અર્થ—જે વ્યવહારમા ઉંઘે છે તે આત્મદર્શનમા જાગતાં છે, અને જે વ્યવહારમા જાગે છે, તે આત્મદર્શનમાં ઉંઘે છે,

વિવેચન—વ્યવહાર એટલે મનમા ઉત્પન્ન થતા અનેક પ્રકારના સંકલ્પ અને વિકલ્પના સ્થાનરૂપ, અર્થાત્ સંસારમા ઈષ્ટમા પ્રવૃત્તિ, અને અનિષ્ટથી નિવૃત્તિ, જે પોતાના નામને સારૂ લાગે. ત્યાથી નિવૃત્તિ ઠરવી. વળી આ મારૂ, અને આ અન્ય, એવી જ્યાં ણુદ્ધિ છે. એવા વ્યવહાર રૂપ જ સંસારમા જ ઉંઘે છે, અર્થાત્ સર્વ વ્યવહારની કલ્પનાજાળને જેને વિસારી રીધી છે, તે ભવ્ય આત્મદર્શનમા જાગે છે, અર્થાત્ તે જ આત્મસ્વરૂપ પામે છે. અને જે ઉક્ત પ્રકારના વ્યવહારમા જાગે છે અર્થાત્ હું અને મારૂ એવો અધ્યાસ ધારણ કરે છે, દેહાદિકમા મનત્વણુદ્ધિ ધાન્ય કરે છે. મોહમાયામા કાણે કાણે લપટાય છે. વિકલ્પ અને સંકલ્પ રૂપ પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે એવો જીવ વ્યવહારમા એટલે સંસારમા જાગે છે, અને તેથી આત્મદર્શનમા ઉંઘે છે, અર્થાત્ આત્મસ્વરૂપના ઉપયોગથી મુક્ત્યવર્તે છે. અને તે આત્મજ્ઞાન પામતો નથી.

જામાનમ્ગરે દુષ્ટા. દુષ્ટા દેહાદિય કલિઃ ।

તયોગ્ગરવિભાગાદમ્ગતાદન્તુને મદેત । ૭૯ ।

અતર મેતન દેહિ કે. ભાહિર દેહ ૧૯૭/૧,

તહે અતર જાનતે દેહ અરૂદ ૧૯૭ વ ૬૪

અર્થ—આત્માને અંતરમાં દેખી અને દેહાદિકને બાહ્ય દેખી, તેમના અંતરના જ્ઞાનથી તથા અભ્યાસથી મુક્ત આત્મા થાય.

વિવેચન—અસંખ્ય પ્રદેશ સ્વરૂપી આત્માને અંતરમાં એટલે શરીરની અંદર વ્યાપી રહેલો જોઈ અને દેહાદિકને બાહ્ય માની, દેહ અને આત્માનો અંતર સમજવો. એમ લેઈ જ્ઞાન થતાં, અચ્યુત થાય. એકલા લેઈજ્ઞાનથી અચ્યુત થાય એમ નહિ પણ તે લેઈજ્ઞાનના અભ્યાસથી તથા પુનઃ પુનઃ આત્મભાવનાથી, મુક્તિ પદ મળે છે. લેઈજ્ઞાનની ભાવના ભાવતા મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી ગાય છે કે—

ચેતન અખ મોહે દર્શન દીજે, તુમ દર્શન શિવસુખ પામીજે,
 તુમદર્શન ભવ છીજે. ચે૦ ૧
 તુમ કારણ તપ સંજમ કિરીયા, કહો કહાંલો કીજે,
 તુમ દર્શન ણિન યા સળ જૂડી, અંતરચિત્ત ન લીજે. ચે૦ ૨
 ક્રિયા મૂઠ મતિ હે જનકે, જ્ઞાન ચોરકું પ્યારે;
 મિલત ભાવરસ દોહ ન ચાળે, તું દોનુથી ન્યારે. ચે૦ ૩
 સપમે હે ચોર સળમે નહિ, તું નટરૂપ એકેલો,
 આપસ્વભાવે વિભાવે રમતો, તું હિ શુરુ તુહિ ચેલો. ચે૦ ૪
 ગકલ ગલળ પ્રભુ તું સખ રૂપી, તું અપની ગતિ જાને,
 અગમરૂપ આગમ અનુમારે, એવક સુજસ પ્રમાને. ચે૦ ૫

અર્થ ! આ પદમાં દેવી લેઈજ્ઞાનથી આત્મભાવના ભાવી છે ! તે મનપુરૂષ કહે છે કે, હિ ચેતન ! તારા વિના તપ મજમાદિ ક્રિયા વગ જરી છે તું આત્મા જ્યાં ઉપયોગ ભાવમા વર્તે છે,

કરવું, તે સર્વ દેહાશ્રિત એટલે દેહને આશ્રયી કહ્યાં છે. અને તે શરીરનો ધર્મ છે, અને દેહ છે તે સંસારનું કારણ છે, માટે જે લિંગ (ચિન્હ)માં આગ્રહ રાખનારા છે, તેઓની દૃષ્ટિએ લિંગ વેષ તે જ મુક્તિનું કારણ છે, અમુક લિંગ વિના મુક્તિ થતી જ નથી, એવા એકાન્ત કદાચહવાળા જીવો મુક્તિ પામતા નથી. લિંગ કહો કે વેષ કહો તે કંઈ ચૈતન્ય વસ્તુ નથી, તેમ છતાં તેમાં જ જે એકાંત નિરપેક્ષપણે ધર્મ માને તો, તે અજ્ઞાની છે અને એવા અજ્ઞાનીની મુક્તિ થઈ શકતી નથી.

જાતિ એટલે ગ્રાહણાદિ સમજવી. જાતિ તે દેહને આશ્રયી રહી છે અને દેહ છે તે સંસાર હેતુ છે, માટે જે જીવ જાતિમાં જ મુક્તિ માને છે, અને જાતિથી જ રાચી રહે છે તે સંસારનો નાશ કરતો નથી. જાતિ કંઈ આત્મ વસ્તુ નથી. તેવી જાતિમાં અભિમાન ધારણ કરે અને નીચ જાતિવાળાની હીલના કરે, નિંદા કરે તો તે મનુષ્ય ધર્મના બદલે ઉલટાં કર્મ ગ્રહણ કરે છે હરિકેશી જાતિનો મદ કરી ઘણું દુઃખ પામ્યો જે મનુષ્યને જાતિ અને લિંગના પક્ષમાં દેહ રાગ છે, એટલે જાતિ અને લિંગને જ મુક્તિનું કારણ માને છે, તે બિચારો મોહની જાળમાં ફસાએલો છે, અને તે મોક્ષ મુખ પામી શકતો નથી તે સંબંધી શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજ પણ આત્મભાવના ભાવનાં કહે છે કે—

વરાળ બાંત તામે' નહિ, જાત પાંત કુલદેખ,
રાવ રંક તો તું નહિ, નહિ બાબા નહિ ભેખ. ૧
જે ઉપને' મો તું નહિ, વિણમે મો પણ નાંહિ,
છોટા મોટા તું નહિ, સમજ દેખ દિલમાંહિ ૨

છે. “ સમ્યગ્ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ” ભાવલિંગ તે આત્માના ગુણો છે અને સાધુનો વેષ આદિ દ્રવ્યલિંગ છે જેની નિશ્ચય ઉપર બીલકુલ રુચિ નથી, અને કેવળ લિંગમાં જે ધર્મ માનનાર છે, તે મૂઢ જાણુવો. નિશ્ચય અને વ્યવહાર જેના હૃદયમાં વશ્યો છે, તેના માટે આ વચન નથી. પણ એકાંત લિંગ રૂપ બાહ્ય વ્યવહારમાં નિશ્ચય સુખ માને તેને હિત શિક્ષા અર્થે આ વચન છે.

ભાવલિંગ જાતે ભયે, સિદ્ધ પતરસ ભેદ,
તાતે આતમકું નહિ. લિંગ ન જાતિ ન વેદ. ૭૫

ભાવાર્થ—ભાવલિંગની ઉત્કૃષ્ટતા દર્શાવે છે. ભાવાર્થ ઉત્પન્ન થતા, પત્તર ભેદે જીવે સિદ્ધ થયા, માટે આત્મલિંગ, જાતિ અને વેદ એમાનુ કશું નથી, આત્મા સ્વગુણે જ સિદ્ધ થાય છે. ભાવલિંગ છે તે આત્માના ગુણ સ્વરૂપ માટે બાહ્ય વેષાદિકમા મોહ કરવો નહીં,

યત્યાગાય નિવર્તન્તે, ભોગેભ્યો યદ્વાત્તયે ।

પ્રીતિં તત્રૈવ કુર્વન્તિ, દ્વેષમન્યત્ર મોહિનઃ ॥ ૯૦

અર્થ—જેના ત્યાગ અર્થે અને જેની પ્રાપ્તિ અર્થે, ભોગ પાછા હડે છે, તેના ઉપર જ મોહાન્ધ જીવે પ્રીતિ કરે અને અન્યત્ર દ્વેષ ધારણ કરે છે.

વિવેચન—શરીર, મન, વાળી તેના ત્યાગ માટે, એ તેમા થતી મમતા તેના ત્યાગાર્થે પુત્ર, સ્ત્રી ધન, વૈભવાદિ નિવૃત્તિ પામી પાછા હડે છે, પણ ઉદ્ધટા તે ત્યાગ કરવા દે

સમાધિશતકમ્

મરીના ઉપર જ પ્રીતિ ધારણ કરે છે. સાથી તેમ કરે છે તે
કહે છે કે મોહથી મુઝાયા છે, તેથી મોહી જીવોની એવા
મની સ્થિતિ છે. મોહનીય કર્મ જે પ્રકારનું છે, એક દર્શન
મોહનીય કર્મ, બીજું ચારિત્ર મોહનીય કર્મ

પ્રથમ દર્શન મોહનીયતા ત્રણ ભેદ છે, ૧. સમક્રિત
મોહનીય. ૨. મિશ્ર મોહનીય ૩ મિથ્યાત્વ મોહનીય. એ
ત્રણ પ્રકારની મોહનીય કર્મની પ્રકૃતિના ક્ષયથી દર્શન ગુણ
પ્રગટે છે.

બીજું ચારિત્રમોહનીય કર્મના ક્ષયથી ચારિત્ર ગુણ પ્રગટે
છે. દર્શન મોહનીયના ઉદયવાળા જીવો તે સત્ય આત્મસ્વરૂપ
જોવાની શક્તિ નથી અને ઉલટા વિપરીત દૃષ્ટિથી કર્મબંધન
દી સંસારમા પરિભ્રમણ કરે છે

અનન્તરતાઃ સંયત્તે. તદ્દિ પક્ષોર્વિધાનપદો ।
સંયોગાદ્ તદ્દિમદે જિવિ. સંયત્તે તત્તદાન્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

અર્થ—તત્ત્વાવતને નહિ જાણનાર પુરુષ. જેમ સંયોગને
પાળવાની દૃષ્ટિ આપવાને આદેષે છે, તેમ જ અતઃ આત્માની
દે દેહમા આદેષે છે.

વિદેવન—ગાંધી પુરુષના પાંચે પાળે છે. તે પા. તેના
પાળે છે અને પાળે છે. માર્ગ બતાવે. બંનેને સંયોગ
માં રહેવાને જોઈ ન જાય તો એ. વિદેવે પુરુષના પાળે છે.
તે પાળે છે. એ. તેની પાળે છે. એ. તેની પાળે છે.
તે પાળે છે. તે પાળે છે. તે પાળે છે. તે પાળે છે.
તે પાળે છે. તે પાળે છે. તે પાળે છે. તે પાળે છે.

શરીરથી ભિન્ન આત્મધર્મ છે, એવું જ્ઞાન નથી થયું ત્યાં આત્મા
જીવ કર્મ માર્ગ સન્મુખ ગતિ કરે છે. બહિરાત્માને આત્મ
થાય છે ત્યારે અંતરાત્મા કેમ કરે છે તે બતાવે છે.

દૃષ્ટમેદો યથાદૃષ્ટિ, પદ્મગોરુન્ધે ન યોજયેત્ ।
તથા ન યોજયેદ્દેહે, દૃષ્ટાત્મા દૃષ્ટિમાત્મનઃ ॥ ૧૨ ॥

પંશુ દૃષ્ટિ જ્યુ આંધમેં, દૃષ્ટિભેદ નહું દેત;
આત્મ દૃષ્ટિ શરીરમેં, ત્યુ ન ધરે શુણુ હેત. ૭૬

વિવેચન—જેને દૃષ્ટિ ભેદની ખબર છે, તે પુરૂષ જે
પાગળાની દૃષ્ટિ આંધળાની માનતો નથી, તેમ જે દેહ આં
આત્માના ભેદને જાણનાર છે એવો અન્તરાત્મા છે તે આત્મા
દૃષ્ટિ દેહમાં આરોપતો નથી. આત્મજ્ઞાની શરીરને પોતાનું માં
નહીં, જળપંકજવત્ ઉપયોગ દૃષ્ટિથી અન્તરાત્મા સદાકા
શરીરથી ન્યારો વર્તે છે. હવે બ્રાન્તિ અને અબ્રાન્તિનું લક્ષ
બતાવે છે.

સુષોન્મત્તાચવચ્ચૈવ, વિભ્રમોડનાત્મદર્શિનામ્ ।
વિભ્રમોડશ્ચોણદોષસ્ય, સર્વાવસ્થાત્મદર્શિન. ॥ ૧૩ ॥

સ્વપ્નવિકલતાદિક દશા, ભ્રમ માને વ્યવહાર,
નિશ્ચય નયમેં દોષ કાય, વિના સદા ભ્રમચાર. ૭૭

વિવેચન—અનાત્મદર્શી બહિરાત્મા છે, તેને સુષ્પ એ
નિદ્રાવસ્થા અને ઉન્મત્ત દશા તે આદિ સર્વ વિભ્રમાવસ્થા છે.
આત્મદર્શી અન્તરાત્મા તો અક્ષીણ દોષવાળા બહિરાત્માની
અવસ્થા માત્ર તેને વિભ્રમ રૂપ જ માને છે વળી આ પ્રલોકનો
અર્થ જુની રીતે કરના એવો પત્ર થાય કે, આત્મદર્શિઓને

सुभाषिणतश्च

સુમાદિ અવસ્થા પણ વિભ્રમ રૂપ નથી, કારણ કે આત્મધ્યાન
રંગભૂતાના અત્યન્ત અભ્યાસથી તેઓને વિષયામ્ન થતો નથી.
અને વળી એવા આત્મદર્શીઓને આત્મજ્ઞાનની વિકલતાનો અન-
ભવ છે. આત્મદર્શી અન્તરાત્માને સુમાદિ અવસ્થામાં પણ વિભ્રમ
નથી તો જ્યોત અવસ્થામાં ક્યાથી હોય? અલગત હોય નહિ.

પરંતુ જેમના દોષ ક્ષીણ થયા નથી, એવા દેહાદિ અવ-
ધાને પણ પણુ આત્મા માને છે. તેમને અનેક વિભ્રમનો સંભવ
છે. આત્મદર્શીને જરાપણુ વિભ્રમનો સંભવ નથી. આત્મદર્શીની
નિદ્રાવધાની બદાબર પણુ બહિરાત્માની જાગૃત અવસ્થા નથી.
આત્મા જાગૃત દશામા કેટલો ફેરફાર વર્તે છે.

આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિની અવધી નથી. જો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેના શરૂઆતના પગલાં લેવામાં આવ્યા હોય તો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિની અવધી નથી. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટેના શરૂઆતના પગલાં લેવામાં આવ્યા હોય તો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિની અવધી નથી.

॥ १४ ॥
 त्रिभिर्वापेयशास्त्रोऽपि, न जाग्रदपि मुच्यते ।
 तेषामपि शिवात्मना, मुक्तोन्मत्तोऽपि मुच्यते ॥ १४ ॥

पुनः नलि जलिरातम्। जलजली पति मंथ
पुनः नलि जलिरातम्। जलजली पति मंथ

१. नदि एहिरोतमा
 २. एवम् अमुकानी. एवम् विह्वल
 ३. विवेकानन्द—एहिरोतमा अमुकानी एवम् विह्वल
 ४. एवम् विह्वल एवम् विह्वल
 ५. एवम् विह्वल एवम् विह्वल
 ६. एवम् विह्वल एवम् विह्वल
 ७. एवम् विह्वल एवम् विह्वल
 ८. एवम् विह्वल एवम् विह्वल
 ९. एवम् विह्वल एवम् विह्वल
 १०. एवम् विह्वल एवम् विह्वल

પઢી પાર કહે પાવનો, મિથ્યો ન મનકો ચાર,
જ્યુ કૌલુકે ખેલકું, ઘરકી કોસ હંજર ૬૬

વિવેચન—મનના વિકલ્પ ટાળ્યા નહિ તો લાણીને પાર શી
રીતે પામી શકાય. લાણવાનો સાર એ છે કે, મનના વિકલ્પ
સંકલ્પ ટળી જાય અને મન આત્માલિમુખ થાય. જો મન
આત્માલિમુખ ન થયું, તો લાણવું, ગણવું સર્વ વ્યર્થ છે. જો
કૌલુનો બળદ આખો દિવસ ક્યાં કરે અને મનમા જાણે
હું હંજરો ગાઉ ચાલ્યો, પણ તે ઘેરનો ઘેર હોય છે, તેવી
રીતે મન જેનું વશ થયું નથી તેનું પઠન સંસારમા પરિભ્રમ
કરાવનાર છે, પણ તેથી સંસારાન્ત થતો નથી વાદવિવાદ
શાસ્ત્રાઅધ્યયન કરવાથી તેમજ બાહ્ય તપ, જપ લકિત
કેવલ વાતો કરવાથી—ચર્ચા કરવાથી પણ સંસાર પાર પામ
નથી શ્રી જ્ઞાનસારમા કહ્યું છે કે—

વાદાંશ્ચ પ્રતિવાદાંશ્ચ, વદન્તોઽનિશ્ચિતાંસ્તથા ।

તત્ત્વાન્તં નૈવ ગચ્છન્તિ, તિલપીલકવદ્ગતૌ ॥ ૮ ॥

વિવેચન—અનિશ્ચિત એવા વાદ અને પ્રતિવાદને કહે
એવા મનુષ્યો તત્ત્વનો પાર તેલીના બળદની પેઠે પામતા ન
ધાચીનો બળદ ગમનનો પાર પામતો નથી, તેમ સાત ન
અન્નભૂ પુર્યો ખાંડન, મંડન કરતા સંસાર સમુદ્રનો
પામતા નથી સાધ્યશૂન્ય દશાએ વ્યાકરણ, ન્યાય, અલંકાર
સિદ્ધાન્તાદિનું પઠન, પાઠન, આત્મવિતાચે થતું નથી, અને તે
મનેગત વિકલ્પ સંકલ્પ ટળતા નથી, માટે વિકલ્પ સં
કલ્પ પામને બાળવા અગ્નિ નમાન આત્મજ્ઞાનના અભ્યાસને
મારમા માર જાણવો.

વિવેચન—જે વિષયમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ ન ચોટે તે વિષયમાં તેની શ્રદ્ધા થતી નથી, એટલે તેથી બુદ્ધિ પાછી ફરે છે એમ જ્યારે થાય ત્યારે તે વિષયમાં ચિત્તનો લય શી રીતે થાય ? અર્થાત્ થાય નહિ પરસ્વભાવમાં આત્માની તેવા પ્રકાર બુદ્ધિ થતાં તેમાં ચિત્ત લાગતું નથી. જ્યાં ચિત્તનો લય થાય છે, એવું જે ધ્યેય તે લિપ્ત હોય, અથવા અલિપ્ત હોય, તે લિપ્ત એવા ધ્યેયનુ ધ્યાન કરવાથી થતા ક્ષણે બતાવે છે—

મિત્રાત્માનુપાસ્યાત્મા, પરો ભવતિ તાદૃશ' ।
વર્તિર્દીપિં યથોપાસ્ય, મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥ ૧૭ ॥

સેવત પર પરમાત્મા, લઘૈ લવિક તસ રૂપ;
અતિયા સેવત જ્યોતિકું, હોવત જ્યોતિ સ્વરૂપ. ૮૧

વિવેચન—લિપ્તાત્મા એટલે પોતાના આત્માથી લિપ્ત રૂં અરિહંત, સિદ્ધ રૂપ આત્માની ઉપાસના કરવાથી, આર પુરૂષ પણ પરમાત્મા થાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાત બતાવે છે. જેમ દીપથી લિપ્ત એવી જે વાટ, તે દીપની જ્યોતિને સેવી, પોતે પણ જ્યોતિરૂપ બને છે, તેમ અત્રે સમજવું. હવે પોતાનાથી અલિપ્ત એવા આત્માની ઉપાસનાનું ક્ષણ બતાવે છે—

ઉપાસ્યાત્માનમેવાત્મા, જાયતે પરમોડથવા ।
મથિત્વાડ્ઽત્માનમાત્મૈવ, જાયતેડન્નિર્યથા તદમ ॥ ૧૮ ॥

આપ આપમેં સ્થિત હુએ, તરુએ અગનિ ઉદ્યોત,
મેવત આપદિ આપદુ, ત્યુ પરમાત્મ હોત. ૮૨

આત્મા પોતે ચિદાનન્દ સ્વરૂપ એવા પોતાને ઉપાસી, પરમાન્મરૂપ બને છે, માટે આત્માએ પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન

વિવેચન—જે વિષયમાં મનુષ્યની બુદ્ધિ ન ચોટે તે વિષયમાં તેની શ્રદ્ધા થતી નથી, એટલે તેથી બુદ્ધિ પાછી ફરે છે. એમ જ્યારે થાય ત્યારે તે વિષયમાં ચિત્તનો લય શી રીતે થાય ? અર્થાત્ થાય નહિ પરસ્વભાવમાં આત્માની તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ થતા તેમાં ચિત્ત લાગતું નથી. જ્યાં ચિત્તનો લય થાય છે, એવું જે ધ્યેય તે ભિન્ન હોય, અથવા અભિન્ન હોય, ત્યાં ભિન્ન એવા ધ્યેયનું ધ્યાન કરવાથી થતા ફળને બતાવે છે—

મિત્રાત્માનમુપાસ્યાત્મા, પરો ભવતિ તાદૃશઃ ।

વર્તિર્દીપં યથોપાસ્ય, મિત્રા ભવતિ તાદૃશી ॥ ૧૭ ॥

સેવત પર પરમાત્મા, લાઠે ભવિક તસ રૂપ,

બતિયાં સેવત જ્યોતિકું, હોવત જ્યોતિ સ્વરૂપ. ૮૧

વિવેચન—ભિન્નાત્મા એટલે પોતાના આત્માથી ભિન્ન એવા અરિહંત, સિદ્ધ રૂપ આત્માની ઉપાસના કરવાથી, આરાધક પુરૂષ પણ પરમાત્મા થાય છે. તે ઉપર દૃષ્ટાત બતાવે છે. જેમ દીપથી ભિન્ન એવી જે વાટ, તે દીપની જ્યોતિને સેવી, પોતે પણ જ્યોતિરૂપ બને છે, તેમ અત્રે સમજવું હવે પોતાનાથી અભિન્ન એવા આત્માની ઉપાસનાનું ફળ બતાવે છે—

ઉપાસ્યાત્માનમેવાત્મા, જાયતે પરમોઽથવા ।

મયિત્વાઽઽત્માનમાત્મૈવ, જાયતેઽન્નિર્ગથા તત્તમ ॥ ૧૮ ॥

આપ આપમેં સ્થિત હુએ, તરુએ અગનિ ઉદ્યોત,

મેવત આપદિ આપકું, ત્યુ પરમાતમ હોત. ૮૨

આત્મા પોતે ચિદાનંદ સ્વરૂપ એવા પોતાને ઉપાસી, પરમાત્મરૂપ બને છે, માટે આત્માએ પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન

કર્તુ. સ્વસત્તા સિદ્ધાત્મ સમાન જાણી તેમાં રમણુતા કચ્વી.
 દ્રવ્ય. ક્ષેત્ર, કાળ અને લાવથી પરદ્રવ્યનું સ્વરૂપ જાણી તેનાથી
 ઉપયોગ મહરી, પોતાના સ્વદ્રવ્યાદિદે અતુલ્ય વડે, પોતાના
 સ્વરૂપમાં ઉપયોગ જોડવો. આત્માના પ્રતિ પ્રદેશ અનંતા ગુણ
 તથા અનંતા પર્યાય છે. તેનું સ્થિર ઉપયોગે ધ્યાન ધરવું.
 વળી તે ધ્યાનના પાણુ ઘણા જોડ છે. તેમાં રૂપાતીત ધ્યાન
 મોટામાં મોટું છે. અને રૂપાતીત ધ્યાન તે ઉત્કૃષ્ટ ધ્યાન તમા
 પાળા જીવને પ્રાપ્ત થાય છે હવે પોતાના સ્વરૂપમાં જોવી નીને
 ઉપયોગ જોડવો કે તે જરામાત્ર અક્ષાયમાન થાય નહિ ત્યારે
 તપોનું ઉપયોગની ધારા આત્મસ્વરૂપમાં વહેન કરે છે. ત્યારે
 પ્રથમ અનુભવ જ્ઞાન પ્રગટે છે અને જ્યારે અનુભવસ્થાનથી
 આત્માનો નિર્ધાર થાય છે, ત્યારે આત્માનો અર્પણ અર્જુન
 મહાનંદ પ્રગટે છે. સહજનંદની ખુશારી જીવા જ પ્રધાનની જે
 તે ખુશારી પ્રાપ્ત થતા જ્ઞાનના જ્ઞાનના જીવાનું જીવન જે જોડે
 નાના મોટાપણ હેઠળે મળતો નથી જોવા પ્રધાનના જ્ઞાનના
 તો હાટ પાણુ નથી કે ત્યારી વેચાતો લાગીએ. જરૂર પડતા.

જે આનંદ તેની આગળ ઇંદ્રાદિકનો આનંદ તે સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રની આગળ એક જળનું ઊંદુ તેની ઘરાબર નથી. માટે આત્માનો આનંદ અનુપમેય છે. વળી બાહ્યાવસ્થામાં, રમત ગમતમાં જે આનંદ મળે છે, તે પણ આત્માનાં આનંદની આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી. વળી એવા પ્રકારનો આનંદ તે અજ્ઞાન ભક્તિથી પણ મળતો નથી. વળી આત્માનુભવથી પ્રગટેલા આનંદની આગળ સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર પણ એક ઊંદુ સમાન છે. પૂર્વોક્ત પ્રકારના આનંદનું સ્વરૂપ પદ દ્વારા કહે છે.

પદ

આનંદ ક્યા વેચાય ચતુર નર, આનંદ ક્યાં વેચાય એ દેશી.
 આનંદની નહિ હાટડી રે, આનંદ વાટ ન ઘાટ,
 આનંદ અથડાતો નહિ રે, આનંદ પાટ ન ખાટ. ચતુર ૧
 ક્ષણિક વિષયોનંદમા રે, રાચ્યા મૂરખ લોક;
 જડમા આનંદ કલ્પીને રે, જન્મ શુભાવે ફેક. ચતુર ૨
 બાલપણે અજ્ઞાનથીરે, રમવામા આનંદ,
 ક્ષણિક આનંદ તે સહિ રે, રાચે ત્યા મતિમંદ. ચતુર ૩
 અજ્ઞાને જે ભક્તિમા રે, માન્યો મન આનંદ;
 આનંદ સાચો તે નહિ રે, મૂર્ખ મતિનો ફંદ. ચતુર ૪
 ભેદજ્ઞાન દષ્ટિ જગે રે, બાળે આતમ રૂપ,
 આતમમા આનંદ છે રે, ટાળે ભવભય ધૂપ. ચતુર ૫
 જ્ઞાની જ્ઞાનથી લહે રે, શાશ્વત મત્યાનંદ;
 યોગી આત્મસમાધિમા રે, પાવે આનંદ કંદ. ચતુર ૬
 આનંદ અનુભવ યોગથી રે, પ્રગટે ઘટમાં ભાઈ,
 સદ્ગુરુ સગત આપશે રે, જ્ઞાનાનંદ વધાઈ ચતુર ૭

મહારુ હાટે પામશે છે, આનંદ અમૃતમેવ.

જુદિસાગર પ્રીતિએ છે, પ્રેમે સાચી એવ. અનુચ્છ ૮

શ્રી મહારુ મહારાજની સગતિથી, આવા પ્રકારના આત્મા-
નંદ પ્રગટે છે. હવે મૃગ વિષય ઉપર આવીએ આત્મધ્યાન
પ્રત્યા મૃત્યુસમાન અનુભવ પ્રગટે છે, તેથી જ અહલનંદ પ્રગટે
છે માટે સર્વ શાસ્ત્રાનુસાર એવા અનુભવ જ્ઞાન માટે 'ધ્યાન
દેહ આત્મામા રમણ કરતા ધ્યાન ધ્યાનથી ચરેલે અનુભવ
પ્રગટે છે અનુભવનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે કે—

સ્વાદ આળી આત્મા પોતાના ગુણપર્યાયના ધ્યાનમાં એક સ્થિર ઉપયોગથી વતે અને એમ સ્વગુણમાં રમણતા કરતો ક્ષપક શ્રેણી આરોહી, શુક્લ ધ્યાનનો દ્વિતીય પાયો ચિંતવતાં, ઘટમાં કેવલજ્ઞાનાદિ રત્નત્રયી પ્રગટ કરે. સમભિરૂઢનયની અપેક્ષાએ ઘાતીયાં કર્મ ખપાવી, સિદ્ધ થાય અને અંતે એવં ભૂતનયની અપેક્ષાએ અષ્ટકર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય કરી સિદ્ધશિલાની ઉપર એક યોજન અને તે એક યોજનના ચોવીસ ભાગ કરીએ તેમાં ત્રેવીસ ભાગ નીચે મૂકીએ અને ચોવીસમા ભાગમાં અવગાહના ગ્રહી સિદ્ધ થાય, પરમાત્મા થાય. આત્માનો શુદ્ધ પર્યાય તેજ સિદ્ધાવસ્થા બાણુવી. જેમ વૃક્ષ પોતે પોતાની સાથે ઘસાતાં વૃક્ષમાં અગ્નિ પ્રગટે છે; અને પોતે અગ્નિ થઈ જાય છે, તેમ આત્મા પણ આત્માનુ ધ્યાન કરતાં, પરમાત્મરૂપ થઈ જાય છે. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ પણ કહે છે કે—

જિન સ્વરૂપ થઈ જિન આરાધે, તે સહી જિનવર હોવેરે,
ભૂંગી ઇંદ્રીકાને ચટકાવે તે, ભૂંગી જગ જોવે રે પટ. ૭

જે ભવ્ય તદાકારવૃત્તિએ પરમાત્માનુ ધ્યાન કરે છે, તે પ્રાણી નિશ્ચયથી જ્ઞાનાદિગુણયુક્ત પરમાત્મારૂપ થાય છે. જેમ મદની ઉન્મત્તતાથી, ભમરી કાળી અગર પીળી ભીંભેલી માત્રીમા લાવી મૂકી, પોતે તેની ગોળી વાળીને, એકેક ગોળી લાવી ઘર બાંધી, તેમા ઇંદ્રીકાને ચટકે દઈ, લાવી ઘરમાં મૂકે, અને એક ગોળીથી ઘરનું મુખ ઢાંકે. સત્તરમા દિવસે ચટકાથી તે ઘરનું મુખ ખોલતાં તે ઇંદ્રીકા ભમરી થઈ ઉડી જાય છે તેમ આત્માનુ પણ પોતાના નિજસ્વરૂપમાં પરિણમવું, તે પોતાના ઘરમા રહેવું, અને તે ઘરમા જ આત્મા તે પર-

માન્યા રૂપ બને છે. અને જેમ ઘરમાથી પેટી ભરતી ઉડી જાય છે. તેમ આત્મા પણ આપકર્મનો ક્ષય કરી, ચોદ મન-લાકના અંતે એક સમયે સમગ્રભૂમિથી જાય છે અને ન્યા આદિ અનનિ સ્થિતિના ભાગે વચે છે.

બાન્ય જીવોએ, આત્મરૂપ છે તે જ યોતાન છે, એમ તદ્યમા નિશ્ચય કરવો અને યોતાના આત્માની સાથે પ્રીતિ પ્રાપ્તિ આત્મામાં પ્રીતિ થતા. અન્યત્ર થતી પ્રીતિ નાશ પામે છે આત્માની પ્રીતિ થયા વિના. પશ્ચી-પુન્યવભાવની પ્રીતિ પ્રાપ્તિ નથી. શ્રી આનંદધનજી મહારાજ આત્મરૂપ પ્રાપ્તિ સાથે પ્રીતિના એકતાનમાં આવી કહે છે કે—

પદ

મન મન મનકે દુઃખ પરે પદન નો નીમ્યત નાની મનન ૬
જય ગીત ગીત પ્રસદ જલ લેને, જિનને મેતાં ને મન ૨
મન મન પદન પ્રમાણ રીપર પદન ને મન ૩
મન મન મન મન મન મન મન મન મન મન ૪

આનંદનો જે સમૂહ તેના આધાર ભૂત હે આત્મારૂપ પરમાત્મા ! તમે હવે મને મળો, તો અનાદિ કાળથી તમારા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો જે વિરહ તેથી થતું જન્મ, જરા, મરણનું દુઃખ તે પીડા જરૂર ટળી જાય, એમ આનંદધનજી કહે છે. હે આત્મ પ્રભુ ! તમારા વિના હું જીવી શકનાર નથી. તમારો વિરહ મને બહુ સાલે છે. વળી તે જ મહાત્મા આત્માનું ધ્યાન કરતાં ગાય છે કે—

૫૬

ચેતન આપ્યા કેસેં લહોહી, સત્તા એક અખંડ અઘાધિત;
ઈહ સિદ્ધાંત પરવ જોઈ. ચેતન૦ ૧
અન્વય અર્થ વ્યતિરેક હોઉકો. સમજરૂપ ભ્રમ જોઈ.
આરોપિત સખ ધર્મ આરહે, આનંદધન તત સોઈ. ચેતન૦ ૨

જે આત્માની સત્તા અખંડ, અઘાધિત, એક સ્વરૂપ છે, એવી આત્મસત્તાનું ધ્યાન વ્યક્તિ ભાવને અર્પે છે. આત્મામાં પોતાના ધર્મ વિના જે અન્ય ધર્મનો આરોપ છે, તે અસત્ય છે. આ પદનો અર્થ કરતાં ઘણો વિસ્તાર થઈ જાય માટે કયો નથી તાત્પર્ય કહેવાનું એ છે કે આ આત્માનું અભિન્ન ભાવે ધ્યાન કરતા આત્મા તે જ પરમાત્મા રૂપ થાય છે માટે ગુરુ-ગમથી આત્મસ્વરૂપ ધારી, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ, અને પુષ્કળ, એ પદ વ્યવસ્થાથી ન્યારો આત્મા અમંખ્ય પ્રદેશી છે એમ ધારી, તેનું સ્વરૂપ વિચારવું તે સંજોગથી પ્રસંગે પદ કહે છે—

૫૬

(ગંગા પ્રવાહી ચાલ)

ગંગા સ્વરૂપ વિચારે હંસા । ગુરુગમ શ્રીવીધારી રે. ગી'વા ૦
 ગુગલરૂપાદિથી ન્યારે, નિર્મલ સ્ફટીક સમાનો રે,
 નિજગત્તા નિહુકાલે અખંડિત. કળહુ રહે નહિ કાનો રે. ગી' ૧
 બેઠસાન મુઠ ઉદયે જાગી, આતમ ધંધે લાગો રે.
 વિચરિતિ સત્તા નિજ પ્યાગી. પર પશિષુતિ ત્યાગો રે. ગી' ૨
 મંગળધ રાગાદિક વારી, શક્તિ મુદ્ધ સમાની રે.
 ગી' ૩ જમતા ગંગા જલમે, પામી પ્રવધી તાની રે. ગી' ૪
 નિજગુણ સમો શમ ભયો જળ, આતમગમ પ્રદાયો રે.
 અદિગાગર મોમે ઘટમા. નિજમા નિજ પરખાયો રે. ગી' ૫

વિવેચન—એ પ્રમાણે લિપ્ત કે અલિપ્ત ગમે તે પ્રકારે આત્મસ્વરૂપની ભાવના નિત્ય દરેક પળે કરવી. તેવી ભાવનાથી અગોચર એવું મોક્ષપદ પમાય છે. મોક્ષપદ પામ્યા પછી ફરીથી ત્યાંથી પાછા ફરતું નથી. અર્થાત્ પશ્ચાત્ સંસારમાં આવાગમન નથી. આવું મોક્ષપદ આત્મા સ્વયમેવ પામે છે.

તિરોભાવ નિજઋદ્ધિનો, આવિર્ભાવ પ્રકાશ;
પરમાત્મ પદ તે કહ્યું, તે પદનો હું દાસ. ૧

આત્માની જ્ઞાનાદિક રિદ્ધિનો જે તિરોભાવ અનાદિકાળથી છે, તેનો આવિર્ભાવ થવો, તે જ પરમાત્મપદ જાણવું આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશની નિર્મલજ્યોતિ છે, અને વળી તે પ્રદેશ નિરાકાર છે, તેવો આત્મા શુદ્ધ સત્તાએ હું છું. વળી જેમ ધ્રુવનો તારો અચલ છે, તેમ માઈ સ્વરૂપ પણ સત્તાથી જોતાં અચલ છે. ધ્રુવના તારાની પેઠે આત્મા દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ ધ્રુવ છે.

અયત્નસાધ્યં નિર્વાણં, ચિત્તત્વં ભૂતજં યદિ ।

અન્યથા યોગતસ્તસ્માન્ન દુઃખ યોગિનાં ક્વચિત્ ॥ ૧૦૦ ॥

વિવેચન—ચેતના લક્ષણ આત્મતત્ત્વ જો ભૂત જ એટલે પૃથ્વી, જલ, વાયુ અને અગ્નિ એ ચાર તત્ત્વના સમૂહથી ઉત્પન્ન થયું છે, એવું માનીએ તો નિર્વાણ જે મોક્ષ તે યત્નથી સાધી શકાય નહિ. કારણ ચાર્વાકમતમા શરીરના ત્યાગ પછી રહી શકે એવા આત્માનો અભાવ છે. ચારભૂતથી ઉત્પન્ન થએલો આત્મા માનતા, શરીર નષ્ટ થતા, આત્મા પણ નષ્ટ થઈ જાય, કારણ કે શરીરથી આત્મા લિપ્ત ચાર્વાકમતમાં નથી.

વળી સાખ્યમતમાં ભૂતજ એટલે સહજ સિદ્ધ આત્મા

ગંગા જમના મધ્ય સરસ્વતિ, અધર વહે જલધારા,
કરિય સ્નાન મગન હોય ખેઠે, તોડ્યા કર્મદલ ભારા. સાધુ૦ ૨
આપ અભ્યંતર જ્યોતિ ખીરાજે, ખંડનાલ થહે મૂલા,
પશ્ચિમ દશાક્રી ખડકી ખોલે, તો ખાજે અનહદ તુરા. સાધુ૦ ૩
પંચભૂતકા ભર્મ મિટાયા, છઠામાંહિ સમાયા,
વિનયપ્રભુ સુજ્યોતિ મિલી જખ, ફિર સંસાર ન આયા. સાધુ૦ ૪

યોગવિષયક આ પદનો ભાવાર્થ યત્નથી સાધ્ય મોક્ષ પદને
વર્ણવે છે, અને સાધનાવસ્થાની ઉચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં
અદ્ભુત આનંદ પ્રગટે છે, તેથી ત્યાં દુઃખનું લેશ પણ ભાન
થતું નથી.

જ્ઞાનીકું દુઃખ કુછ નહીં, સહજ સિદ્ધ નિર્વાણ,
સુખ પ્રકાશ અનુભ લયે, સખહી ઠૌર કલ્યાણ. ૮૪

વિવેચન—જ્ઞાનીને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ નથી, જેણે
પડ્ દ્રવ્ય, તેના ગુણપર્યાય, તથા નયનિક્ષેપાનું જાણપણું સારી
રીતે કર્યું છે તે જ્ઞાની જાણવો જ્ઞાનીને સહેજે મોક્ષ સિદ્ધ
છે. સુખનો પ્રકાશ કરનાર અનુભવ, ઘટમા ઉત્પન્ન થતાં,
સર્વત્ર કલ્યાણની પરપરા પ્રાપ્ત થાય છે અને સંપૂર્ણ કર્મનો
ક્ષય કરી સિદ્ધસ્થાનમાં આત્મા ગમન કરે છે.

“ કૃત્સ્નકર્મક્ષયાદ્ધૈ, નિર્વાણમધિગચ્છતિ ”

સંપૂર્ણ કર્મના ક્ષયથી, ઉર્ધ્વ-મોક્ષ સ્થાનને જીવ પામે
છે. કર્મ રહિત જીવનો સ્વભાવથી જ મોક્ષસ્થાનમાં ગમન કર-
વાનો સ્વભાવ છે મોક્ષનાં સહજ સુખ અનુભવતા એવા જ્ઞાનીઓ
સર્વગી મદ્દાન છે તેમને કોઈની સ્પૃહા નથી. બાહ્ય ધન,

સ્વપ્ને દૃષ્ટે વિનષ્ટેऽપિ, ન નાશોઽસ્તિ યથાઽઽત્મનઃ ।

તથા જાગરદૃષ્ટેઽપિ, વિપર્યાસો વિશેષતઃ ॥ ૧૦૧ ॥

સુપન દષ્ટિ સુખ નાશ તે, જ્યૂં દુઃખ લહે ન લોક;
જાગર દષ્ટિ વિનષ્ટમેં, ત્યૂં ખુધકું નહિ શોક, ૮૫

વિવેચન—સ્વપ્નાવસ્થામા દષ્ટ જે શરીરાદિ તેનો નાશ થતા,
જેમ આત્માનો નાશ થતો નથી, તે પ્રમાણે જાગ્રત દષ્ટ જે
શરીરાદિ તેનો નાશ થતાં, આત્માનો નાશ થતો નથી. કોઈ
એમ કહે કે સ્વપ્નદશામાં બ્રાન્તિને લીધે આત્માનો પણ નાશ
ભાસે એવી શંકા કરનારને ઉત્તર કે તે વાત તો જાગ્રતને પણ
સરખી છે. કેમ કે જેને બ્રાન્તિ નથી, તેનો કોઈ પણ મનુષ્ય
દેહના નાશથી, આત્માનો નાશ થાય એમ માને જ નહિ, માટે
ઉભયત્ર આત્માનો નાશ ઘટતો નથી. જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ
બે અવસ્થામા પણ આત્મા અવિનાશી નિત્ય વર્તે છે. વળી
કહે છે કે સ્વપ્નામાં દેખેલા પદાર્થના સુખના નાશથી, લોક
દુઃખ પામતું નથી, તેમ જાગ્રત અવસ્થામાં દેખેલા પદાર્થન
નાશથી, જ્ઞાનીને શોક થતો નથી. હવે બીજી આત્માની ચાર
પ્રકારની અવસ્થા છે, તે કહે છે (૧) નિદ્રાવસ્થા, (૨) સ્વપ્ના
વસ્થા, (૩) જાગ્રત અવસ્થા, (૪) ઉજાગર અવસ્થા. તેમાં ભવ્ય
તથા અભવ્ય સંસારી જીવોને નિદ્રા તથા સ્વપ્ન એ બે અવસ્થા
હોય, તેમ જ ભવ્યને ભવ્યત્વપણાનો પરિપક્વકાલ તેરમે ગુણ
દાગે થાય, ત્યારે એ બે અવસ્થાનો નાશ થાય છે, અને જાગ્રત
અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થાય છે, એમ આનંદધન ચોવીશીમા શ્રી
મહિનાથના સ્તવનમા છે તેમ વળી ચાર અવસ્થા બીજી કહે
છે. પ્રથમ બુદ્ધિગયન અવસ્થા તે ચાર નિદ્રા રૂપ જાણવી. બીજી

માયન અવસ્થા તે ચક્ષુ મીચવા રૂપ જાણવી ત્રીજી જાણના
અવસ્થા તે જાગવા રૂપ જાણવી ચોથી બાદ જાગના અવસ્થા
જાણવી એ ચાર અવસ્થામાં ગુણદાણા દર્શાવે છે બાદ માયન-
દશા તે પ્રથમ બીજી અને ત્રીજી ગુણદાણે જાણવી અને બીજી
માયનદશા તે ચોથા પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણદાણે જાણવી અને
ત્રીજી જાગના અવસ્થા તે સાતમા, આઠમા, નવમા, દશમા
અર્જુનામા અને બારમા ગુણદાણે જાણવી અને ચોથી બાદ
જાગના અવસ્થા તે તેરમા અને ચૌદમા ગુણદાણે જાણવી. ત્રી
પદ્ધતિજન્ય જાણના જ એ પ્રમાણે દર્શાવે છે કે વિદ્યાર્થ
તા બાદ જાણ જીવે નયચમ્પાની જોઈ દેવે. આ બાવાર તે
પ્રકરને અનુસરીને લખ્યો છે. હવે મૂળ વિષય ઉપર અગાધિ-
ગતશ્વરના આત્મા નિવૃત્તિને બંને જે દેવ પદ અવસ્થા
આત્માને નામ મનો નથી આત્માની રૂપિત બંને બાદ
જાણવી જરૂર નથી હવે સાત બાવના આત્માની રૂપિત

શકતું નથી. તેમાં દૃષ્ટાંત આપે છે કે બહુ તાપમાં કોમલ પુષ્પ અવશ્ય કરમાઈ જાય છે, તેમ સુખ ભાવિતજ્ઞાન દુઃખ પડવાથી રહે નહીં. માટે પોતાની શક્તિને અનુસરી દુઃખ સહન કરતા જવું. અનેક પ્રકારના કષ્ટ તથા પરીપહ સહન કરવા યથાશક્તિ અને ભાવિત આત્મજ્ઞાન અનેક પ્રકારના કષ્ટો પ્રાપ્ત થતાં પણ ટળતું નથી, તે બતાવે છે.

દુઃખ પરિતાપે' નવિ ગલે, દુઃખ ભાવિત મુનિ જ્ઞાન,
વજ્ર ગલે નવિ દહનમેં, કંચનકે અનુમાન. ૮૭
તાતે' દુઃખસુ ભાવિયે, આપ શક્તિ અનુમાર,
તો દઢતર હુઈ ઉલ્લસે, જ્ઞાન ચરણ આચાર. ૮૮

વિવેચન—દુઃખના પરિતાપથી દુઃખભાવિત મુનિવરનું જ્ઞાન ગળી જતું નથી. નાશ થતું નથી, જેમ અગ્નિમા વજ્ર ગળતું નથી તેમ. તથા જેમ કંચન અગ્નિમા નાખતાં, પોતાનું મૂળ સ્વરૂપ ત્યાગતું નથી, ઉલટું સાફ થાય છે, દીપ્તિમાન બને છે અને મેલ દૂર થાય છે, તેમ અનેક પ્રકારનાં પરીપહ રૂપ અગ્નિ સંયોગે પણ સુવર્ણ સમાન મુનિવર પોતાનું સ્વરૂપ ત્યાગતા નથી, અને ઉલટું તેમનું વાન વધે છે, માટે પોતાની શક્તિ અનુસાર શરીરાદિ કષ્ટ સહન કરી આત્માને ભાવવો કે જેથી મૃત્યુ સમયે શરીરમા ઘણી વેદના થતાં પણ આત્મભાન ભૂંડાય નહિ અને આત્માનો ઉપયોગ સ્થિર વર્તે એવું ધૈર્ય પ્રગટે. એમ કરવાથી જ્ઞાન અને ચારિત્રનો દઢ ભાવ થાય છે.

પ્રયન્નાદા મનો વાયુચિદ્દાદેવપ્રવર્તિતાત ।

વાયોઃ શરીરચન્દ્રણિ, વર્તન્તે સ્વેનુ કર્મમેસુ ॥ ૧૦૩ ॥

આત્મબુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરી, આત્મામાં જ આત્મપણાનો નિર્ધાર કરી, સ્વસ્વભાવમાં રમણતા કરી, અને પરસ્વભાવને પરિહરી મોક્ષપદ પામે છે.

મુક્ત્વાપરત્ર પરબુદ્ધિમહં ધિયં ચ,
સંસારદુઃખજનની, જનનાદ્વિમુક્તઃ ।
જ્યૌતિર્મયં સુખમુપૈતિ પરાત્મનિષ્ઠ-
સ્તન્માર્ગમેતદધિગમ્ય સમાધિતન્ત્રમ્ ॥૧૦૫॥

વિવેચન—જેનાથી સંસાર દુઃખની ઉત્પત્તિ થાય એવી પરમા આત્મબુદ્ધિ અને અહંપણાની બુદ્ધિ તેનો ત્યાગ કરીને સંસારમાંથી વિશેષ પ્રકારે મુક્ત થએલ અને પરમાત્મસ્વરૂપનો સંવેદક એવો જ્યોતિર્મય સુખને પામે છે, તેનો જ માર્ગ આ સમાધિતત્ર બાળુવુ તે છે. બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા એ ત્રણ પ્રકારના આત્માનુ આ ગ્રંથમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરમાત્મકૃણ સાધ્ય છે. અંતરાત્મા સાધન છે બહિરાત્મા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. જે ભવ્ય આ ગ્રંથ બાળી સ્વસ્વરૂપનું સદ્ધ્યાન કરે છે તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

રતમેં લરતેં સુભટ જયુ, ગિર્ન ન બાન પ્રહાર,
પ્રભુરંજનકે હેતુ ત્યૂં, જ્ઞાની અસુખ પ્રચાર. ૮૯
વ્યાપારી વ્યાપારમેં, સુખદરિ માને દુઃખ;
ક્રિયાકૃષ્ટ સુખમે ગિને, ત્યૂં વંછિત મુનિ સુખ, ૯૦

વિવેચન—ગુપ્તમાં લડતા એવા સુભટો બાળુના પ્રહાર ગણતા નથી અને યુદ્ધમાંથી જતા નથી, તેમ આત્મારૂપ પ્રભુનો શત્રુ જે કર્મ, તેની સાથે લડતા જ્ઞાની દુઃખને ગણતો નથી. પોતાનો આત્મારૂપ પ્રભુ તેનું રંજન ત્ર્યારે થાય કે ત્ર્યારે

મોહાદિષ્ટ શત્રુઓ નાચી જાય અને આત્માના ત્રણ ભુવનમાં
જય થાય ત્યારે આત્માદિષ્ટ પ્રભુ રંજિત થાય છે અને જ્યાં
આત્મા પ્રભુ રીઝે ત્યારે અનંત જ્ઞાન, દર્શન આસ્ત્રિદિષ્ટ મન-
વ્રતીના લાભ આપે છે. માટે હું જો પણ મારું પ્રીતિ મોહાદિષ્ટના
પગજય પ્રવેશ થાય છે. પોતાના સ્વદેશમાં એક મ્યાનથી સગતા
માટે, મર્મ કર્મનો દાય થાય છે આ એક મોહા માર્ગની માર્ગ
માર્ગ છે જે મનુષ્ય હંમેશા મોહ નામ પ્રવેશ. મોહ નામ
પ્રવેશ એમ કહ્યા કહે છે અને પોતાના સ્વભાવમાં સગતા નથી
તેમ પ્રયત્ન પણ કરતા નથી. તે મોહા કહી પામી માટે નથી
પોતાના સ્વભાવમાં સગતા વિના પણ કાળમાં પણ મોહ નામ

અર્થે કરવું જોઈએ. અને મુનિવરપણું અંગીકાર કરી સર્વ પ્રકારનાં કષ્ટ જે આવે, તે સમભાવે સહન કરવા; એવા મુનિ પરમમુક્તિનાં સહજ સુખ પામે છે. વળી એવી પરમ યોગીની અવસ્થા આદરવી કે જેથી સદાકાળ સુખ પ્રાપ્તિ થાય. તે સંબંધી શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય ગાન કરે છે કે:—

૫૬

જોગી એંસા હોય ફિરું, પરમ પુરૂષેં પ્રીત કરું.
 એરસેં પ્રીત હરું; જોગીં ૧
 નિરવિષયકી મુદ્રા પહેરું, માલા ફિરાઉ મેરા મનકી;
 જ્ઞાન ધ્યાનકી લાઠી પકડું, લભૂત ચઢાવું પ્રભુગુનકી. જોગીં ૨
 શીલ સંતોષકી કંથા પહેરું, વિષય જલાવું ધૂણી,
 પાત્રું ચોર પેરે કરી પકરું, તો દિલમેં ન હોય
 ચોરી હુંણી જોગીં ૩
 ખપર લેઉ મેં ખીજમત કેરી, શબ્દ શિંગી બજાઉ,
 ઘટ અન્તર નિરંજન જોડે, વાંસુ લય લાગાવું જોગીં ૪
 મેરે મુગુરુને ઉપદેશ દિયા હે, નિરમલ જોગ બતાયો;
 વિનય કહે મેં ઉનકું ધ્યાવુ, જિણે શુદ્ધ માર્ગ
 બતાયો. જોગીં ૫

આવી યોગી અવસ્થા મોક્ષપદ અર્પનાર છે. પદનો અર્થ સુગમ છે તેથી વિસ્તારના ભયથી ભાવાર્થ લખ્યો નથી. આવી ત્રિયતિની પ્રાપ્તિ કરનાર અનંત આનંદનો અનુભવ ક્ષણે ક્ષણે કરે છે મુનિવર જ્ઞાન ધ્યાનમાં રમણ કરતા અખંડ સુખનો અનુભવ પામે છે. સંયમ માર્ગમાં મેરૂની પેઠે ધૈર્ય ધારણ કરી વતે છે.

ક્રિયા યોગ અભ્યાસ છે, ફક્ત છે જ્ઞાન અર્થાત્.

દેહનુકું જાની બર્જ, એક મતિ તે અધ ૮૧

યોગ અભ્યાસ રૂપ ક્રિયા છે અને અર્થ એવું જ્ઞાન તે
૮૧ રૂપ બાજુલું. જાની જ્ઞાન ક્રિયાને બને છે, જે જ્ઞાન અને
ક્રિયા એ બેમાંથી એકને બને તે અજાની છે. ' જ્ઞાતિત્વ
ન મોક્ષા ' જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેથી મોક્ષ છે ૮૧ જે જે

परमपं चेत्पि योगः, क्रियास्तनविद्येपमः ।

स्त्रीपुंसयोस्त्वितन्दं, प्रसूते परमात्मजम् ॥ ૧ ॥

ભાગ્ય વંશુપમં પુત્રાં, ત્ર્યવમાયોઽન્ધમગ્નિભઃ ।

અમાસિલિરતયોર્ગ્નિ, તથા દ્યુતલ્લભિયો ॥ ૧ ॥

દિવસ લાગ જોઈ જિલાડી પોપટને મારી નાંખશે; માટે તેને એક સૂત્ર શીખવું કે જેથી તે મરી જાય નહીં. પોપટ જે પાંજરામાં રહેતો ત્યાંથી ઉપરના ભાગમાં થઈ નાશી જવાય એવી રીતે પાંજરાની ગોઠવણ કરી હતી. પોપટના ઘણીએ સૂત્ર શીખવ્યું. ‘વિલ્લી આવે ત્યારે ભાગ જાના’ આ પાઠ પોપટે મુખે કર્યો, પણ તેનો ભાવાર્થ સમજ્યો નહિ એક દિવસ ખરેખર જિલાડી આવી પોપટ જિલાડીને ઓળખતો નહોતો. જિલાડીએ ઝડપ મારી પોપટને પકડ્યો, તો પણ પોપટ જિલ્દી આવે તબ લાગજનાં એમ પોકાર કરવા લાગ્યો અને અંતે તે મરી ગયો. તેમ અનેકનાં સૂત્રો ગોળી લીધાં પણ તેનો ભાવાર્થ સમજવામાં ન આવે, સમજ્યા પછી જીવ નમાં ઉતારવામાં ન આવે તો પોપટના જેવી ગતિ થાય છે, માટે ભાવાર્થ રૂપ જ્ઞાન તે જ જ્ઞાન જાણવું. જે કંઈ ધર્મ કરવામાં આવે છે, તેનો પરમાર્થ જાણવામાં નહિ આવે તો કરેલી ધર્મની ક્રિયા ફલદાયક થતી નથી. કહ્યું છે કે—

કથા પુરાણી ગણુ કરે રે, રામ રામ કીર જંપે,
પરમારથ પામે સો પુરા, નહીં વળે કંઈ ગરૂપે;
શૂરાની ગતિ શૂરા જાણે રે, ત્યા તો કાયર થરથર કંપે.

તેમ એકલુ ગુપ્તજ્ઞાન પણ આત્મહિત કરી શકતું નથી. જ્ઞાન અને ક્રિયામાં મોટું અંતર છે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કહે છે કે—

ખત્રુઆ મમી ક્રિયા કદી, નાણુ લાણુ સમ જોય,
કલ્પિયુગ એહ પટંતરો, વિરલા ખૂન્ને કોય.

વિવેચન—અધોતના અમાન ક્રિયા છે અને જ્ઞાન તે અર્થ
અમાન છે. કલિયુગમાં આટલું અન્તર કેઈ વિચાર્યું જાયું છે
તે જ્ઞાન વિના કૃત્ત જાણક્રિયામાં હલ કરીને અધ્યા આધ્યા
જ છે. તેને ઉપાધ્યાયજી ઉપાસન આપતા કહે છે કે—

માન સ્થિત સ્થિત પરિદરી, અજ્ઞાન જ દર માતા કે :
અધ્યાધ્યા પ્રતા થતિ ન હિયે, નિજમતિ માતા કે :
શ્રી જિનજી

માન ન જાયું કે આપોણ, પ્રતા ગુણ તે જોડે કે :
ન નિધિ ગર મરી જાણેણ, વિરટે નિજમતિ માતા કે :
શ્રી જિનજી

માનિધ માતા પ્રિયા કે, જ્ઞાનસ્થિત લેટ તે કે :
માનિધ અધ્ય નિજમતા, તે તો પરિયા કે જોડે કે :
શ્રી જિનજી

ઈચ્છા શાસ્ત્ર સમર્થના, ત્રિવિધ યોગ હે સાર,
 ઇચ્છા નિજ શક્તિ કરી વિકલ યોગ વ્યવહાર. ૯૨
 શાસ્ત્રયોગ ગુણ ઠાણકે, પૂરન વિધિ આચાર,
 પદ અતીત અનુભવ કહ્યો, યોગ તૃતીય વિચાર. ૯૩

યોગ અભ્યાસ રૂપ ક્રિયા તે મોક્ષ સાધક છે, માટે તેનું
 સ્વરૂપ દર્શાવે છે યોગ શબ્દથી મન, વચન, અને કાયાના
 યોગનું ગ્રહણ થાય છે, તથા યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનું
 ગ્રહણ થાય છે, તથા આત્માની સાથે આવિર્ભાવ રૂપે જ્ઞાન,
 દર્શન, અને ચારિત્રનો જે મેલાપ (યોગ) તેને યોગ કહે છે.
 અત્ર તે પાતંજલાદિક ગ્રંથાનુયાયી ત્રણ યોગ કહ્યા છે, તેનું
 ગ્રહણ કરવું. હવે તે ત્રણ યોગનાં નામ કહે છે. ૧ ઇચ્છાયોગ
 ૨ શાસ્ત્રયોગ અને ૩ સામર્થ્ય પ્રતિજ્ઞાયોગ.

૧ ઇચ્છાયોગ—તથાવિધ જ્ઞાનાવરણીયાદિક કર્મના ક્ષયોપશમ
 વિશેષથી, શ્રવણ કરેલા શ્રુતનું અર્થજ્ઞાન લઈને, કરવા વાંછતા
 પુરુષને અંતઃકરણમાં સૂત્રાર્થનું ઇચ્છકપણું હોય, કિંતુ યથાર્થ
 બોધ હોય નહિ તે ઇચ્છાયોગ.

૨. શાસ્ત્રયોગ—તત્ત્વસ્વરૂપનો શ્રદ્ધાવંત તથા યથાર્થ
 સ્વરૂપથી રાજકથા, લક્ષ્મીકથા, દેશકથા, અને સીકથાનો ત્યાગી
 તથા પ્રમાદ રહિત ધર્મ વ્યાપાર યોગવંત તથા તીવ્ર જ્ઞાને
 કરી અવિતથ ભાષણ કરનાર, તથા તથાવિધ મોહનીયના નાશથી
 સત્ય પ્રતીતિવત, એવો તથા કાલાદિવિકલપણની બાધાએ
 અતિચારાદિક દોષને જાણે તે ખરો, પણ તથા પ્રકારે લાગતા
 એવા અતિચારાદિક દોષને ટાળી શકે નહિ, એવો જે પુરૂષ
 તેને યથાયોગ્ય ગુણકાળે વર્તતા, શાસ્ત્ર યોગ હોય છે.

૩. જાણના દેખાડેલા જે ઉપાય તેમ અનિષ્ટાદિ પ્રતિ-
 મિતિના અધિષ્ઠાતાથી ધર્મવ્યાપારયોગ આપે, તે અનિષ્ટાદિ
 નો નાશ કરે. શિદ્ધિપદ પ્રાપ્તિના વિશેષણ જ્ઞાના ના જે
 મનઃસંગોગથી મનન પદપ્રાપ્તિ, શિદ્ધિપદ જોગપ્રાપ્તિ ના
 મનન પદપ્રાપ્તિ પ્રાપ્તિ થાય છે, કન્યાદિ મનનના અનિષ્ટાદિ
 નો નાશ થાય. જો નાજ યોગનો વિચાર થાય તો
 અનિષ્ટાદિ મનનથી વિશેષ પ્રાપ્તિ નાશ થાય.

જો અનિષ્ટાદિ યોગનો, ગદિ ગદ્ય નવ સા-
 માય નૈતિકતા રસ દારૂ, દારૂ ન નિષ્કાર્યક
 નામ જ્ઞાન વરી પ્રિયા, જે રસ માનવીના
 અનિષ્ટાદિ અનિષ્ટાદિ રસ રસી બલવદ રસી.

તેમાં ધર્મના અંકુર ઉગી નીકળતા નથી. ક્રિયા રૂપ ચંદ્રને
આસ કરવામા કપટ તે રાહુ સમાન છે. જ્ઞાન રૂપ પર્વતને
તોડવા કપટ વજ્ર સમાન છે, કામ રૂપ અગ્નિની વૃદ્ધિ કરવામા
કપટ ઘી સમાન છે. વ્રત રૂપ લક્ષ્મીનો ચોર પણ દંભ જ છે.
એકેક માસના ઉપવાસ કરે અને નશ્ન રહે તો પણ જ્યાં સુધી
મનમાં કપટ છે, ત્યાંસુધી તપ, જપ સર્વ નિષ્ફળ જાણવું. કેશવ
ભુવણ, ભૂમિ ઉપર શયન કરવું, લિલ્લા માગવી, શીલવ્રતાદિક
પાળવા સુંદર છે, પણ કપટનો ત્યાગ કરવો દુષ્કર છે. જે
પોતાના આત્માની વડાઈ કરે, ઘણું કપટ કરે, અને પારકાના
દુષ્ણ લોકોની આગળ કહે, તે પુરુષની ધર્મ ક્રિયા સફળ
થતી નથી, માટે નિર્દોષ ક્રિયા રૂઢી રીતે અંતરમા ઉપયોગ
રાખી કરવી. તદ્ધેતુ અને અમૃતક્રિયા શાશ્વત સુખ ઉત્પન્ન
કરનારી છે માટે તે ક્રિયાનુ અવલંબન કરી આત્મહિત સાધવું.

નિજ નિજ મતમેં લરિ પરૈ, નયવાદી બહુરંગ,
ઉદાસીનતા પરિણમૈ, જ્ઞાનીકું સરવંગ. ૯૬
દોઉ લરૈ તિહાં એક પરૈ, દેખનમેં દુઃખ નાહિ,
ઉદાસીનતા સુખસદન, પર પ્રવૃત્તિ દુઃખ છાહિ. ૯૭

વિવેચન—એકેક નયના પદ્મચાહી વાદીઓ, પોતપોતાના
મતમાં પરસ્પર ખંડન મંડન કરી લડી મરે છે. તે નયવાદી
ઓનો અઘડો દેખી જ્ઞાનીના સર્વોંગમાં ઉદાસીનતા પરિણમે
છે, અહો ! બીયારા એકેક નયપદ્માગ્રહે અન્યનયોના કથનનું
ખંડન કરે છે અને પોતાને ઈચ્છિત નયનુ પ્રતિપાદન કરી,
પદ્મપાતમા પડે છે. જે વાદીઓ લહે ત્યાં એકની હાર થવાથી

જ તે કેળવાયા દુઝ નથી પણ તેમા પ્રવેશ કરી નયવાદથી
 રા-મદાયક કરવાથી દુ ળ થાય છે. સાની આય નયવાદીકંતુ
 નકેપ તાલીન, દિવાળીનવાવે રહે છે દિવાળીનતા કે રી છે તે
 તે કો છે કે મળનું માન, એટલે વા છે અને પગા મળે
 પછી તે દુ ળની કાયા છે સાની નિષ્પદાપું વર્ગી પગા
 મળે પછી પતો નથી વત ગતે વત-વતે પાસવા સાની
 વાવિયા રહેતો નથી.

વિવેચન—સમાધિશાસ્ત્રનો ઉદ્ધાર દોધિક છંદથી ઉધર્યો છે ભાવરત્નોનો આ હાર પંડિત પુરૂષો કંઠમાં ધારણ કરો. ભાવરત્ન આત્માના ગુણો જાણવા. આ પ્રમાણે જ્ઞાનવંત મુનિ અધ્યાત્મભાવમાં રમતા ઇન્દ્રસમાન સુખ ભોગવે છે. અત્ર ઇન્દ્રની તુલ્યતા દર્શાવે છે.

જ્ઞાન રૂપ વિમાનમાં મુનિરાજ બેસે છે. ઇન્દ્રના હાથમાં જેમ વજ્ર રહે છે, તેમ મુનિરાજ રૂપ ઇન્દ્રના હાથમાં ચારિત્ર રૂપ વજ્ર છે. ઇન્દ્ર જેમ વજ્રથી પર્વતને છેદી નાખે છે, તેમ મુનિરૂપ ઇન્દ્ર ચારિત્રરૂપ વજ્રથી કર્મરૂપ આઠ પર્વતોને છેદે છે. ઇન્દ્રને જેમ નંદનવન રમવા માટે છે, તેમ ઇન્દ્રસમાન મુનિરાજ પણ સહજ સમાધિરૂપ નંદનવનમાં આનંદ કરે છે. ઇન્દ્રને જેમ પટરાણી છે, તેમ મુનિરૂપ ઇન્દ્રને સમતારૂપ પટરાણી છે, જે સમતાની પ્રાપ્તિથી મુનિરાજ મમતારૂપ કુલટાને છોડે છે. સમતા સંયમ નૃપતિની પુત્રી છે, અને મમતા મોહ અંડાલની બેટી છે. સમતાનું અફલુત સ્વરૂપ છે તે ઉપાધ્યાયજી પદ દ્વારા કહે છે કે—

પદ

ચેતન મમતા છાડ પરીરી, પરરમાણીશું પ્રેમ ન કીજે,
આદર સમતા આપ વરીરી. ચેતન૦ ૧

મમતા મોહ અંડાલડી, બેટી મમતા સંજમ નૃપ કુમરીરી,
મમતા સુખ દુર્ગંધ અસતી, સમતા સત્ય ગુગંધ ભરીરી.
ચેતન૦ ૨

• મળાને દાનને દિન બંધે, અમતા નહિ દોડે ગાથ કરીની.

• મળા જેનું જાણુત હે દુઃખન અમતાકો દોડું નહિ અર્જીની

મેલનક ૨

• મળાની દુઃખતિ જે આલી. હાથળુ જગત અનર્થ કરી.

• મળાની માલ મતિ જે આલી. પર હાથળુ ગુણને ભરીની

મેલનક ૪

• મળા જન બંધે દુઃખળ પણ શોધ વિશેષ મળા મળીની

• મળા જન હાથળા દેવતા. દાણો કિંચ નિમાન મળીની

મેલનક ૫

• મળા મગન દાણો મેલન, તેને તં ધારીના મિત્ર અર્જીની

• મળા પિદાર દાણો તેને તં, નિમાનન ધન ખાલી કરીની

૨

શક્તિ છે કે તે દાણમાં પોતાના આત્મારૂપ સ્વામીને મનાવી,
પોતાના ઘરમાં લાવે છે. જ્યાં સુધી મનમાં જ્ઞાન વૈરાગ્ય
પ્રગટતો નથી, ત્યાં સુધી સમતા પ્રગટતી નથી. જ્ઞાનથી તત્ત્વ
સ્વરૂપનો વિવેક પ્રગટ થાય છે, અને તત્ત્વસ્વરૂપના વિવેકથી
વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે; અને વૈરાગ્ય પ્રગટ્યાથી રાગ-દ્વેષથી
નિવૃત્તિ થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે વૈરાગ્યને ધારણ કરનાર આત્મા
સ્વસ્વરૂપ પ્રતિ અંતર દૃષ્ટિથી જુએ છે, અને ઔદયીક લાવતો
જે લોગ તેને લોગવતો પણ અંતરથી રોગ કરી જાય છે.
વળી ભેદજ્ઞાનથી ઔદયીકલાવને લોગવતો છતો પણ સંવર
લાવમા રમણતાથી નવીન કર્મ ગ્રહણ કરતો નથી. વળી ઉપ
શમભાવ તથા ક્ષયોપશમભાવ તથા ક્ષાયીકલાવથી પ્રગટ થતા
આત્માના ગુણોમા રમે છે. બાહ્ય જગતને વિલોકીને, તેમાં
સ્વસ્વરૂપ ભૂલી પરિણુમી જતો નથી. વળી આત્માનુભવ કરતો
છતો, આનંદમાં આનંદ વ્યતીત કરે છે. શાતા અને અશાતા
વેદનીયના યોગે સુખ તથા દુઃખ થાય તથા યશતામ કર્મો
દયથી યશ થાય અને અપયશ નામકર્મ ઉદયમા અવ્યાથી
અપયશ થાય, તો પણ સમતાલાવથી વૈરાગ્ય અનુભવી છત
શાન્તપણે સહન કરે છે.

કહ્યું છે કે—

અનુભવીને એટલું આનંદમાં રહેવું રે,
સુખ દુઃખ આવે ત્યારે સમલાવે સહેવું રે;
કોઈને કંઈ ન દહેવું રે.

અનુભવી ૧

પરમાત્મા રૂપ જે શરીરમાં રહેલા
ભાવી શ્વાસોશ્વાસે આત્માનુ રે

આત્મા

માન, રજન અને આશ્વિત્રય સ્વત્રયીના ધારક આગળ પ્રદેવ
પરનામા તે જ હુ હું એમ અજ્ઞાતપદે ૧ મ પાનાના ૨૦
નિર્ગંધ પ્રકારે છે. એકાદ એકાદ ૧ એ પ્રમાણે યાન અન્ન
મદ્ય મગાધિપત્યને આત્મા પામે છે. એમવિદ્યાના મદ્ય
થી નિર્ગાનંદુ મહારાજ એમાનુભવ પ્રમાણે એકાદ એક
પાન મદ્ય આત્માની જેવી નિયતિ પામ છે. નહીં ૫ ૪ ૫
પાનમે છે -

યોગવિદ્યામાં સોડહું શબ્દનો જે અજપાળપ દર્શાવ્યો છે, તેનો અત્ર અનુક્રમ ચિદાનંદજીએ બતાવ્યો છે. ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા એ ત્રણ નાડીઓ શરીરમાં વર્તે છે. તેનું સાધન તથા વંકનાલનું સ્વરૂપ તથા પટ્ટચક્ર લેદન તથા દશમદ્વારમાં આત્મ-જ્યોતિનો પ્રકાશ આદિ સકલલેદનું સ્વરૂપ અત્ર વિસ્તારના લય લખ્યું નથી માટે તેનો લાવાર્થ ગુરુગમથી ધારવો તથા વળી યોગવિદ્યાનું સ્વરૂપ ગુરુગમથી ધારવું જોઈએ. યોગાભ્યાસમાં ગુરુગમ વિના પ્રવર્તવું નહીં. શ્રી ચિદાનંદજીએ યોગના અતુ-લવથી આ પદ રચ્યું છે.

એ પ્રમાણે સોડહું શબ્દયોગે, આત્મા પ્રથમ સવિકલ્પ સમાધિલાવને પામી, અંતે નિર્વિકલ્પ સમાધિલાવની પ્રાપ્તિ કરે છે. આત્માની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત કરાવી આપનાર વૈરાગ્ય તથા જ્ઞાન છે. વૈરાગ્ય વિનાનું જ્ઞાન આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટાવી આપનાર નથી. પ્રથમ સાધનદશામાં વૈરાગ્યથી લેદ-જ્ઞાનની પુષ્ટિ થાય છે અને લેદજ્ઞાનથી સ્વપરનો લેદ લાસે છે અને લેદજ્ઞાનથી આત્મા સવરલાવમાં રમી સિદ્ધપદ પામે છે. કહ્યું છે કે—

મેદવિજ્ઞાનતઃ સિદ્ધા, સિદ્ધા ચે કિલ કેચન ।

તર્સ્યવાડભાવતો વદ્ધા-વદ્ધા ચે કિલ કેચન ॥ ૧ ॥

વિવેચન—જે દોઢ આત્માઓ સિદ્ધ થયા છે તે લેદ વિજ્ઞાનથી અને જે દોઢ જીવ સંસારમાં બધાયા છે તે લેદ વિજ્ઞાનના અભાવથી જ બાળુવા લબ્ય જીવ લેદજ્ઞાન પામી, અદ્યજ્ઞાનમાં સંસાર સમુદ્ર તરી બાય છે. લબ્યજીવ સ્વસ્વરૂપા-

પિતૃસત્કાર અને અધ્યાત્મિકતાના આદર્શોને આપણે સંસ્કૃત સંસ્કૃતિમાંથી શીખવા જોઈએ. આદર્શોના આધારે જ આપણું સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકે છે. આદર્શોના આધારે જ આપણું સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકે છે. આદર્શોના આધારે જ આપણું સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકે છે.

આપણે જાણવું જોઈએ કે આદર્શોના આધારે જ આપણું સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકે છે. આદર્શોના આધારે જ આપણું સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકે છે. આદર્શોના આધારે જ આપણું સમાજ સુધારાની દૃષ્ટિએ આગળ વધી શકે છે.

નથી તો તે આત્મશુણનો શી રીતે ઘાત કરી શકે. તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે તાલપુટ વિપના પરમાણુઓ અચેતન છે, તેનામાં ખીજનો ઘાત કરવો એવી સમજણ નથી, છતાં જે કોઈ તાલપુટ વિષ ભક્ષણ કરે છે તો તે તાલપુટ વિપની શક્તિથી તુરત પ્રાણ છોડી દે છે, તેવી રીતે કર્મ પણ અચેતન છે, પણ તે જેને લાગે છે, તેના આત્માના ગુણોનું આચ્છાદન કરે છે અને તેથી આત્માના ગુણો તિરોભાવે વર્તે છે, તેથી આત્મશુણનો ઘાત કયો એમ કહેવાય છે. કર્મ શું જાણે કે હું આત્માને લાશું ? તેના ઉત્તરમાં સમજવાનું કે કર્મ તો અચેતન છે તેથી તે કંઈ સમજી શકતું નથી. પણ લોહચુંબક તથા સોયના દ્વારાંત પ્રમાણે આત્માની અશુદ્ધ પરિણતિમાં કર્મ ખેંચવાની શક્તિ રહી છે.

પોતાની શક્તિથી અશુદ્ધ પરિણતિ કર્મના દલિયા ખેંચી આત્મની સાથે અષ્ટકર્મ રૂપે પરિણમાવે છે. પુદ્ગલ રૂપ જે કર્મ તે પોતાની મેળે કંઈ લાગી શકતું નથી. અશુદ્ધ પરિણતિ તો જ્યારે નાશ થાય છે, ત્યારે કર્મનું ગ્રહણ થતું નથી ધાતી કર્મનું ગ્રહણ અશુદ્ધ પરિણતિના સફલાવે છે. તેરમા ગુણડાળે કેવડીને કર્મનો બાંધ થાય છે, તે વેદનીય કર્મનો બાંધ સમજવો. પ્રથમ સમયે કર્મ બાંધે છે બીજા સમયે કર્મ વેદે છે અને ત્રીજા સમયે કર્મ નિર્જરાવે છે. કોઈ કહેશે કે ત્યારે તેરમા ગુણડાળે કર્મનો બાંધ થાય છે તો ત્યાં વર્તતા એવા કેવડીને અશુદ્ધ પરિણતિ હોય કે કેમ ? તેના ઉત્તરમાં અમાધાન કે રાગ, દ્વેષ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, મોહાદિકના સફલાવે અશુદ્ધ પરિણતિ કહેવાય છે તેરમા ગુણડાળે વર્તતા એવા

ਸੇਵਕੀਯੋ ਆਗੀ ਤੇਰੀਯੋ ਸਭ ਤੇਰੀਯੋ ਤੇ, ਜੇਤੀ ਤੇਰੀਯੋ ਤੇਰੀਯੋ
 ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਤੇ, ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਤੇਰੀਯੋ ਤੇਰੀਯੋ
 ਜੇਤੀਯੋ ਤੇਰੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਤੇਰੀਯੋ ਤੇਰੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ
 ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ
 ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ ਜੇਤੀਯੋ

કર આસન ધર શુચિસમ મુદ્રા, ગહિ ગુરુગમ એ જ્ઞાન;
અજપાળપ સોડહં સમરન શુભ, કર અતુલવ રસપાન. આ૦

આત્મધ્યાન ભરતચક્રી લલ્યો, ભવન આરીસા જ્ઞાન,
ચિદાનન્દ શુભધ્યાન યોગે જન, પાવત પદ નિરવાણ. આ૦

ભાવાર્થ સુગમ છે. આ પદમાં પિંડસ્થ ધ્યાનની સિદ્ધિ અર્થે ક્રમ દર્શાવ્યો છે. રેચક, પૂરક અને કુંભક એ ત્રણ પ્રકારે પ્રાણાયામની સ્થિતિ છે. આ પ્રમાણે આત્મધ્યાન કરતો જીવ મોક્ષપદની પ્રાપ્તિ કરે છે. સાધ્યપદ મોક્ષપદ છે. આત્મા તે જ પરમાત્મા છે. આત્માની પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમાં આઠ કર્મ અંતરાય કરનાર છે. જેમ ઘાસની મોટી ગાંજ હોય તેમાં જરા લેશ માત્ર અગ્નિ મૂકવામાં આવે, તો તે બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે, તેમ આઠ કર્મ પણ ધ્યાનાગ્નિથી બળીને ભસ્મ થઈ જાય છે. માટે ભવ્ય જીવો ! આત્મધ્યાનનો બહુ ખપ કરજો. આયુષ્ય સ્થિતિનો ભરોસો નથી, દુનિયામાંની કોઈ વસ્તુ પર ભવમાં સાથે આવનાર નથી, એમ નિશ્ચયથી માનજો. રાત્ર, રંક, શેઠ, ભોગી, રોગી, આદિ સર્વ શરીર છોડી પરગતિ ભજનારા થયા. આત્મા રૂપ પરમાત્માનું ભજન એટલે સેવન કરી લેવું, સારમાં સાર પરમાત્મસ્વરૂપનું ભજન જાણવું. નિશ્ચયનય હૃદયમાં ધારણ કરવો અને વ્યવહારનયથી વર્તવું. શબ્દનય, સંમલિરૂઢનય તથા એવંભૂતનય તે નિશ્ચયનયના ભેદ છે. અને નૈગમનય, સંગ્રહનય, વ્યવહારનય, અને ઋણુસૂત્રનય એ ચાર નય છે, તે વ્યવહારના ભેદ છે. નિશ્ચયનય સાધ્ય એવું આત્મસ્વરૂપ જાણી વ્યવહારનયને ત્યાગવો નહિ. સિદ્ધાંતમાં કહ્યું છે કે—

પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્પિની ચેકે વેષ પણ ધર્મનું રક્ષણ કરનાર થાય છે. જ્યારે પ્રસન્નચંદ્ર રાજર્પિના મનમાં હૃદ્યોન થયું ત્યારે લડાઈ મનમાં ને મનમાં કરી, અંતે શત્રુને મારવા મુકુટ ઉપાડ્યો, પણ મસ્તકે તો મુંડ હતો, તેથી પછી દીક્ષાવસ્થાની યાદી આવી અને પશ્ચાત્તાપ કરવા નિર્મલ લાવના લાવતાં શુક્લધ્યાનની પ્રાપ્તિથી કેવલજ્ઞાન પામ્યા તેમ અન્ય લવ્ય જીવોને પણ વેષ ધર્મમાં સ્થિર કરે છે, માટે દ્રવ્યથી પણ મુનિપણું પામવું મહા-હુર્લભ છે. મોટા પુણ્યના ઉદયથી પમાય છે; માટે સાધુ-સાધ્વીની ભક્તિ કરવી. સારાંશ કે અધ્યાત્મજ્ઞાન પામી વ્યવહારનો ઉચ્છેદ કરવો નહિ. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનય છે તે ચંદ્ર અને સૂર્યની માફક સદાકાળ વિજયવંતા વર્તે છે. આ સમાધિશતક ગ્રંથનું પુનઃ પુનઃ વાચન કરવું, મનન કરવું, આ ગ્રંથના મનન યોગે સહજ સમાધિલાવરૂપ સ્વલાવનો ઘટમા પ્રાદુર્ભાવ થશે. શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજીએ આ સમાધિશતક દોઢકછંદમાં સંસ્કૃત સમાધિશતકમાંથી ઉદ્ધરી કહ્યું છે. એ સમાધિશતકનો ભાવાર્થ જે લવ્ય પોતે હૃદયમાં ધારણ કરશે, અને જીનને ધારણ કરાવશે, તે કલ્યાણની પરંપરા પામશે એક વાર વાંચવું, બે વાર વાંચવું, પુનઃ પુનઃ વારંવાર સમાધિશતકનું વિવેચન વાંચવું, તેનું સ્મરણ કરવું અને તેનું નિદિધ્યાસન કરવું. પ્રમાદને ત્યાગી સ્વાત્મરમણમાં આયુષ્ય વ્યતીત કરવું. પુનઃ પુનઃ મનુષ્ય અવતાર મળવો હુર્લભ છે. અનંતકાળથી આ જીવ ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં પરિબ્રમણ કરે છે. તેનું કારણ અજાનદશા છે. તે અજાનદશાનું નિવારણ સમ્યગ્જ્ઞાનથી કરીને મોહનીય કર્મનો નાશ કરવા ચારિત્રવસ્થાનો આદર કરવો. સમક્રિતદાયક શુદ્ધ

ધર્મનો આદર કરવાને માટે છે, પણ વ્યવહારધર્મના ખંડન માટે નથી. તેમ વ્યવહારધર્મનું વિશેષથી પ્રતિપાદન છે, તે વ્યવહારધર્મ જે શ્રાવક તથા સાધુઓનો ધર્મ છે તેના અંગીકાર માટે છે, પણ તે વ્યવહારધર્મનું વર્ણન કંઈ નિશ્ચયધર્મના ખંડનના અર્થે નથી. વ્યવહાર તથા નિશ્ચયધર્મની મુખ્યતા તથા ગૌણતા સાપેક્ષ બુદ્ધિથી પ્રત્યેક જીવના અધિકાર પ્રમાણે જાણવી. વ્યવહારધર્મ છે તે નિશ્ચયધર્મનું કારણ છે. સાપેક્ષ બુદ્ધિથી સર્વ સત્ય છે. ઉપશમભાવ તથા ક્ષયોપશમભાવ તથા ક્ષાયિકભાવમા આત્મિક કારણથી કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે સમ્મતિ તર્કમાં કહ્યું છે કે—

ગાથા

કાલો સદાવ નિયઈ, પુઞ્વકય પુરિસ કારણે પંચ ।

સમવાયે સમ્મતં, ઘગંતે દોઢ મિચ્છતં ॥ ૧ ॥

પંચ કારણના સમવાયે કાર્યોત્પત્તિ માનતાં સમ્યક્ત્વ હોય છે અને એકાંત એકેકને કારણ માનતાં મિથ્યાત્વ જાણવું. સાત નયથી પરિપૂર્ણ એવા અનેકાંત દર્શનમાં સાગરમાં જેમ સરિતાઓ ભળે છે, તેમ સર્વ દર્શન ભળે છે. જે ભવ્યે સ્યાદ્રાદ દર્શન આદર્યું તેણે સર્વ દર્શન આદર્યાં એમ સ્યાદ્રાદ દૃષ્ટિથી જાણવું.

॥ इत्येवं श्री शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ ॐ शंखचक्रपादार्चनाय नमः ॥

